

TRANSPARENCY
INTERNATIONAL
Nederland

VERKENNEND ONDERZOEK EDUCATIE IN ETHIEK EN INTEGRITEIT IN HET HOGER ONDERWIJS

TRANSPARENCY INTERNATIONAL NEDERLAND

Transparency International Nederland (TI-NL) is de Nederlandse afdeling van de wereldwijde anti-corruptie organisatie Transparency International.

Het is onze **missie** een einde te maken aan corruptie, onder andere door middel van het bevorderen van transparantie, integriteit en verantwoording op alle niveaus en binnen alle sectoren van de maatschappij.

Onze **visie** is een wereld waarin de overheid, het bedrijfsleven, de maatschappij en het dagelijks leven van mensen vrij zijn van corruptie.

Onze **kernwaarden** zijn transparantie, integriteit, democratie, solidariteit, moed, rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid.

Copyright: 2021, Transparency International Nederland (TI-NL)

Datum van uitgifte: November 2021

Taal: Nederlands

Print: XX

© Cover foto: Ajel voor Pixabay.com stock photos

Dit rapport is te downloaden op de website van TI-NL: www.transparency.nl

Hoofdauteurs:

Caroline Schoone (Commissie Netwerk Integriteit)

Noor de Kort (stagiaire TI-NL)

Commissie Netwerk Integriteit:

Harm Meijer (Voorzitter)

Jeroen Brabers

dr. Liesbeth Feikema

Alain Hoekstra

dr. Abiola Makinwa

Review:

Lousewies van der Laan (Directeur TI-NL)

Paul Vlaanderen (Voorzitter van het bestuur TI-NL)

Referentiegroep:

prof. dr. Gjalt de Graaf

em. prof. dr. Leo W.J.C. Huberts

prof. dr. Muel Kaptein

prof. dr. Arco Timmermans

prof. dr. Johan Wempe

Overige contributies:

Randy Besseling (stagiair TI-NL)

Jens Blom (stagiair TI-NL)

Bas Bremer (stagiair TI-NL)

Ielaaf Yousif (stagiaire TI-NL)

Enquête ondersteuning:

Jelmer Baken (Onderzoekdoen.nl)

Er is alles aan gedaan om de juistheid van de informatie in dit rapport te verifiëren. Alle informatie werd verondersteld correct te zijn per november 2021. Desondanks draagt Transparency International Nederland geen enkele verantwoordelijkheid of juridische aansprakelijkheid voor de juistheid en volledigheid van gegevens, dan wel voor de gevolgen van het gebruik ervan voor andere doeleinden of in een andere context

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	4
1. MANAGEMENTSAMENVATTING	5
2. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	6
Hoofdconclusies:	6
Conclusies in detail:	6
Aanbevelingen:	8
3. AANLEIDING ONDERZOEK TI-NL	9
4. METHODE	10
5. RESULTATEN	11
5.1 Respons	11
5.2 Belang van educatie in ethiek en integriteit	12
5.3 Hoeveelheid en vorm onderwijs	12
5.4 Inhoud onderwijs	15
5.5 Best practices	17
5.5.1 Inhoud onderwijs: koppeling tussen theorie en praktijk	18
5.5.2 Vorm onderwijs: studenten zelf laten nadenken	19
5.5.4 Overige best practices	20
5.6 Eventuele verbeteringen onderwijs en overige opmerkingen	21
5.7 Uitkomsten per studierichting op hoofdlijnen	22
6. Tot slot	24
Bibliografie	25
Bijlage 1: Mogelijke vragen voor een verdiepend gesprek	26
Bijlage 2: Eerder onderzoek naar educatie in ethiek en integriteit	27
Bijlage 3: Overzicht aangeschreven opleidingen	29
Bijlage 4: Vragenlijst	33
Bijlage 5: Overzicht uitkomsten per studierichting	36

VOORWOORD

Voor u ligt het resultaat van een verkennend onderzoek uitgevoerd door Transparency International Nederland (TI-NL) onder universiteiten in Nederland. Nederland stagneert op de jaarlijkse Corruption Perceptions Index en scoort matig in de Exporting Corruption Rapporten van Transparency International. De bestrijding van corruptie werpt dus onvoldoende vruchten af. TI-NL vindt dit zorgelijk en wil daarom naast bestrijding meer inzetten op de preventie van corruptie. Dat begint bij onderwijs aan toekomstige leidinggevenden en beleidsmakers.

Een belangrijke manier om integriteitsbesef te ontwikkelen en te verstevigen is daarom het opnemen van ethiek en integriteit in de onderwijscurricula. Transparency International Nederland heeft een verkennend onderzoek gedaan onder universiteiten in Nederland met als belangrijkste vragen hoe belangrijk het onderwerp ethiek wordt gevonden, hoeveel aandacht eraan wordt gegeven en welke instrument worden ingezet om de gestelde doelen te bereiken.

Hieronder vindt u de resultaten van het verkennend onderzoek. Er is veel werk te doen; het onderwerp leeft zeker niet overal en is op zijn best een vakgebied in ontwikkeling. Nederland kan zich alleen meten met de besten in de wereld als de hoogopgeleide Nederlanders zich kunnen meten met de besten. Integriteit hoort in ieder businessmodel en in elke overheidsorganisatie thuis. Dat vraagt investeringen in opleiding en ontwikkeling. Te beginnen op school. De “sense of urgency” bij het (hoger) onderwijs moet aangewakkerd worden.

Transparency International Nederland wil voorzitter Harm Meijer en zijn commissie Netwerk Integriteit danken voor hun grote en vrijwillige inspanningen, als ook alle experts daarbuiten die hebben bijgedragen aan dit rapport. In het bijzonder dankt Transparency International Nederland Caroline Schoone en Noor de Kort voor hun inzet, tijd en energie bij de totstandkoming van dit rapport.

Paul Vlaanderen
Voorzitter Transparency International Nederland.

1. MANAGEMENTSAMENVATTING

Belang:

De ontwikkeling en het verstevigen van integriteitsbesef van mensen is essentieel voor de preventie van corruptie. Ook bij de toekomstige generaties managers en beleidsmakers. Ethiek en integriteit zijn dan ook van groot belang in het hoger onderwijs. Zeker wanneer het gaat om studies waarbij beroepsethiek en professionele integriteit een grote rol zullen spelen in het werkzame leven van die studenten.

Onderzoek TI-NL:

Voor dit verkennende onderzoek van Transparency International Nederland (TI-NL) zijn verschillende bacheloropleidingen aan universiteiten met elkaar vergeleken op het gebied van educatie in beroepsethiek en professionele integriteit. In totaal zijn 118 opleidingen aangeschreven. Over 35 opleidingen is een reactie ontvangen. Dit geeft een betrouwbaar beeld over hoe het onderwijs in ethiek en integriteit in die 35 opleidingen is vormgegeven. Vervolgonderzoek is nodig om meer inzicht te krijgen, ook in de overige 83 opleidingen uit dit onderzoek en in relevante opleidingen die nu niet in het onderzoek zijn meegenomen, zoals opleidingen aan hogescholen en masteropleidingen. De resultaten van dit rapport naar educatie in ethiek en integriteit vormen een goed startpunt voor dergelijk vervolgonderzoek. De Nederlandse overheid en de Nederlandse onderwijsinstellingen worden uitgenodigd hierin hun verantwoordelijkheid te nemen en te komen tot een helder, overkoepelend beeld van ethiek- en integriteitseducatie in het hoger onderwijs.

Vragenlijst:

Er is een vragenlijst verstuurd aan universiteiten die bacheloropleidingen aanbieden binnen de studierichtingen rechten, economie, bestuurskunde, bedrijfskunde, politicologie, managementwetenschappen en human resource management.

Reacties van respondenten:

Een grote meerderheid van de respondenten geeft aan dat er onderwijs wordt gegeven op het gebied van ethiek en integriteit en dat dit ook (zeer) belangrijk wordt gevonden. De thema's beroepsethiek, professionele integriteit, ethische theorieën, moreel kompas en persoonlijke (ethische) waarden komen veelvuldig terug in het onderwijs in ethiek en integriteit. In de meeste gevallen is dit onderwijs gericht op kennisoverdracht, het ontwikkelen van integriteitsbesef en persoonlijke ontwikkeling.

Best practices:

Ook is gevraagd naar de best practices binnen de opleidingen. Die zijn er eigenlijk niet; er is een diversiteit aan ideeën. Enkele suggesties zijn het bespreken van gedragsalternatieven met behulp van dilemma's of het reflecteren op concrete casussen.

Bijna driekwart van de respondenten laat weten dat zij mogelijkheden zien voor verbetering van het onderwijs. Iets minder dan de helft geeft aan dat hier al initiatief op is ondernomen of dat er concrete plannen bestaan. Ongeveer één derde zegt dat hiervoor geen concrete plannen bestaan.

2. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Hoofdconclusies:

1. Het onderwijs in ethiek en integriteit is in ontwikkeling, maar staat nog in de kinderschoenen.
2. Het belang van onderwijs in ethiek en integriteit wordt onderkend en de opleidingen die gereageerd hebben, hechten waarde aan onderwijs op dit terrein. Bijna driekwart van deze opleidingen ziet ruimte voor verbetering in het betreffende onderwijs. Gezien de huidige variatie in het onderwijs lijkt er geen consensus te bestaan over hoe educatie in ethiek en integriteit het beste vormgegeven kan worden in de curricula tijdens de bacheloropleiding en hoe dat verder verbeterd kan worden.
3. Van de in totaal 118 bacheloropleidingen die zijn aangeschreven, is over 35 opleidingen informatie ontvangen. Dit rapport geeft een betrouwbaar beeld over hoe het onderwijs in ethiek en integriteit in deze 35 opleidingen is vormgegeven. Het is hiermee een eerste verkenning over hoe het met het onderwijs in ethiek en integriteit is gesteld.
4. Dit vraagt om een – groter- vervolgonderzoek, ook bij masteropleidingen en hogescholen. Steun voor dergelijk vervolgonderzoek zou de urgentie van het onderwerp kunnen ondersteunen. Deze steun zou van de overheid kunnen komen, met name van de ministeries OCW en Justitie en Veiligheid. Ook zou steun voor dergelijk vervolgonderzoek kunnen komen van andere instanties met autoriteit, zowel binnen als buiten de onderwijsinstanties. Te denken valt aan de universiteiten en hogescholen zelf, de Vereniging van Universiteiten (VSNU) en de vereniging Hogescholen. Tenslotte kunnen goede doelen, belangengroepen, en bedrijven deelnemen die onderwijsprojecten een warm hart toedragen.

Conclusies in detail:

1. Van de 35 opleidingen waarover we informatie hebben ontvangen, maakt bij 34 opleidingen ethiek en integriteit deel uit van het curriculum; één opleiding biedt geen onderwijs aan in ethiek en integriteit.
2. De opleidingen zijn eensgezind over een aantal aspecten:
 - a. *Belang*
Er wordt door de respondenten (veel) belang gehecht aan educatie in ethiek en integriteit.
 - b. *Concrete leerdoelen*
Het onderwijs is bij vrijwel alle opleidingen vastgelegd in concrete leerdoelen
 - c. *Ruimte voor (verdere) verbetering*
Driekwart van de respondenten laat weten dat zij ruimte zien voor verbeteringen, die bij sommige opleidingen ook al ter hand worden genomen.
3. De 35 opleidingen laten veel variatie zien wat betreft het aantal studiepunten dat het ethiek onderwijs omvat, de manier waarop het onderwijs is vormgegeven en wat ermee wordt beoogd.

- a. *Frequentie*
De frequentie waarmee ethiek en integriteit in de curricula voorkomt varieert van eenmalig tot jaarlijks. Een meerderheid geeft aan dat ethiek en integriteit 'jaarlijks' aan bod komt in het curriculum
 - b. *Een apart vak of geïntegreerd in andere vakken*
Ethiek wordt zowel als een apart vak als geïntegreerd in andere vakken gedoceerd, ook een combinatie hiervan komt voor.
 - c. *Aantal studiepunten*
Het aantal studiepunten dat eraan wordt besteed loopt uiteen van minder dan 1 EC tot 20 EC; waarbij het in veel gevallen gaat het om een aantal tussen de 5 en 10 EC.¹
 - d. *Inhoud van het onderwijs*
Het onderzoek laat daarnaast zien dat de thema's 'beroepsethiek', 'professionele integriteit', 'ethische theorieën', 'moreel kompas' en 'persoonlijke (ethische) waarden' de meest dominante thema's zijn in het onderwijs in ethiek en integriteit.
 - e. *Het instrumentarium waarmee de stof wordt overgebracht*
Wat betreft de manier waarop het onderwijs wordt vormgegeven, blijkt dat er veel aandacht uitgaat naar het actief betrekken van de studenten bij het onderwijs, met diverse vormen van interactief onderwijs, ervaringsgericht leren en de lesstof toepassen op (morele) dilemma's en/of andere praktijkvoorbeelden.
 - f. *Ontwikkeling van kennis, vaardigheden of karakter*
Het doel van het onderwijs is gericht op kennisoverdracht, of op vaardigheden aanleren of op karaktervorming of op een combinatie hiervan. Bij veel opleidingen ligt de nadruk op het ontwikkelen van integriteitsbesef, persoonlijke ontwikkeling en kennisoverdracht, maar de onderlinge verschillen zijn groot.
 - g. *Kritische kanttekeningen*
Kritische kanttekeningen zijn er ook. Ten eerste vindt één respondent dat praktisch onderwijs (in ethiek en integriteit) niet thuishoort bij een universitaire bacheloropleiding. Daarnaast geeft één respondent aan dat het bachelor programma al zeer vol is, waardoor er geen plaats meer is voor onderwijs in ethiek en integriteit.
4. Er zijn (nog) geen breed geaccepteerde best practices en er lijkt geen consensus te bestaan over hoe educatie in ethiek en integriteit het beste vormgegeven kan worden in de curricula en wat studenten minimaal aan onderwijs zouden moeten ontvangen tijdens de bacheloropleiding.
 5. Gezien de grote variëteit aan opvattingen over wat goed onderwijs is in ethiek en integriteit, is een -groter- vervolgonderzoek, ook bij masteropleidingen en hogescholen, nodig om een completer beeld te krijgen over de aard, het doel en het effect van het onderwijs in ethiek en integriteit. Als er meer inzicht is verkregen over aard, doel en effect van het onderwijs ontstaat ook een beeld van good practices op basis waarvan gerichtere aanbevelingen gedaan kunnen worden.

¹ Bij de vraag over het aantal EC zou het interessant zijn om bij vervolgonderzoek meer antwoordopties op te nemen in de vragenlijst. Op deze manier kan meer duidelijkheid worden verkregen over het aantal uren dat opleidingen exact besteden aan onderwijs in ethiek en integriteit.

Aanbevelingen:

1. De resultaten geven een betrouwbaar beeld van de manier waarop de opleidingen die de vragenlijst hebben beantwoord, ethiek en integriteit onderwijzen. Het verdient aanbeveling om een vervolgonderzoek te doen om zicht te krijgen hoe de andere aangeschreven bacheloropleidingen ethiek en integriteit onderwijzen en om dit onderzoek uit te breiden naar masteropleidingen, opleidingen aan hogescholen en desgewenst ook naar andere studierichtingen. Tevens kan overwogen worden om, naast de aard van het onderwijs, ook het effect van het onderwijs op de student te onderzoeken, om zo een completer beeld te verkrijgen en conclusies te kunnen trekken over de manier waarop educatie in ethiek en integriteit wordt aangeboden en de effectiviteit daarvan.
2. Het verdient aanbeveling om overheidsinstanties, universiteiten, hogescholen, donoren, het bedrijfsleven en andere relevante instanties te benaderen om interesse te wekken voor een dergelijk vervolgonderzoek en de funding ervan.
3. Het is wenselijk om een nadere gedachtenuitwisseling te initiëren met de respondenten die in de enquête hebben aangegeven hiervoor open te staan. Dit zal bijdragen aan het beeld dat tot nu toe uit deze verkenning naar voren komt. Dit zou kunnen in de vorm van diepte-interviews of bijeenkomst(en). Bespreekpunten met respondenten zijn onder meer de huidige ervaringen en de mogelijke verbeterpunten met onderwijs in integriteit. Ook de gemaakte opmerkingen bij de enquête vormen aanleiding voor een gesprek. Op grond hiervan kunnen rondetafelconferenties georganiseerd worden met (andere) personen van de onderwijsinstellingen, die betrokken zijn bij educatie in ethiek en integriteit, wellicht ook van opleidingen die niet hebben gereageerd. Doel zou zijn het verkrijgen van inzicht in de verschillen en overeenkomsten tussen onderwijsinstellingen wat betreft educatie in ethiek en integriteit en de effectiviteit daarvan. Met deze vervolgstappen zullen de huidige resultaten worden verdiept en in bredere context worden geplaatst. Voor vragen die bij een rondetafelconferentie aan de orde kunnen komen: zie bijlage 1.
4. Dit onderzoek is ook een goede aanleiding voor de onderwijsinstellingen om met elkaar om tafel te gaan over de doeleinden, inhoud, vorm en effectiviteit van educatie in ethiek en integriteit. Uitwisseling van ervaringen en formulering van mogelijke best practices is wenselijk; evenals het streven naar een consensus over de uiteindelijk te bereiken doelen.
5. De onderwijsinstellingen zouden naar aanleiding van bovenstaande stappen kunnen bepalen wat good practices zijn van educatie in ethiek en integriteit. Deze good practices zouden moeten gaan over én kennis (weten waar het over gaat) én vaardigheden (kennis kunnen toepassen in de praktijk) én karaktervorming (een rechte rug houden). Ten aanzien van de frequentie zouden deze good practices het belang van herhaling van de thema's gedurende de gehele opleiding moeten benoemen, zodat de student zich actief in deze thema's kan blijven ontwikkelen. Dergelijke good practices kunnen vervolgens vastgelegd worden in bijvoorbeeld minimum standards, of in model curricula, in een ratingsysteem of in een ander geschikte systematiek. Dit kan dan vervolgens getoetst worden door de accreditatiecommissies.

3.AANLEIDING ONDERZOEK TI-NL

Nederland stagneert op de jaarlijkse Corruption Perceptions Index en scoort matig in de Exporting Corruption Rapporten van Transparency International. De bestrijding van corruptie werpt dus onvoldoende vruchten af. TI-NL vindt dit zorgelijk en wil daarom naast bestrijding meer inzetten op de preventie van corruptie.

Om corruptie in Nederland te voorkomen, moet het integriteitsbesef naar een hoger plan worden getild. Ook en vooral bij de generatie van morgen. Een belangrijke manier om integriteitsbesef te ontwikkelen en te verstevigen is daarom het opnemen van ethiek en integriteit in de onderwijscurricula.²

Het Verdrag van de Verenigde Naties (VN):

Het Verdrag van de Verenigde Naties (VN) tegen corruptie onderstreept eveneens het belang van educatie in ethiek en integriteit: ethiek en integriteit zijn niet meer weg te denken in landen die de bestrijding van corruptie serieus willen nemen. Ter ondersteuning biedt de VN online bijvoorbeeld modules aan voor educatie in ethiek en integriteit op universiteiten.³ Ook is vorig jaar, bij de evaluatie van dit verdrag, aan ons land onder andere de vraag gesteld welke (voorlichtings)activiteiten en/of onderwijsprogramma's Nederland kent, gericht op corruptiepreventie. Hierbij is dus ook de vraag aan de orde hoe educatie in ethiek en integriteit is vormgegeven.

Over de situatie in Nederland geven eerdere onderzoeken een gefragmenteerd beeld. Reden voor TI-NL om te starten met een breed onderzoek om deze vraag – ‘Hoe is het in Nederland gesteld met educatie in ethiek en integriteit?’ - te kunnen beantwoorden. Dit onderzoek vormt een eerste stap in deze richting. Hiermee is namelijk gepoogd beter zicht te krijgen op educatie in ethiek en integriteit bij universitaire bacheloropleidingen van de studierichtingen rechtsgeleerdheid, economie, bedrijfskunde, bestuurskunde, politicologie, management-wetenschappen en human resource management.

Onderzoek onder hbo-studenten:

Echter, onderzoek onder hbo-studenten wijst uit dat studenten uit het hoger onderwijs in (zeer) beperkte mate een moreel vocabulaire en handelingsrepertoire hebben kunnen ontwikkelen binnen het aangeboden onderwijs.⁴ Reden te meer voor TI-NL om onderzoek te doen naar educatie in beroepsethiek en professionele integriteit in het hoger onderwijs. Voor eerdere onderzoeken naar ethiek en integriteit in het hoger onderwijs: zie bijlage 2.

² Zie ook: FOCUS, STRATEGIE TRANSPARENCY INTERNATIONAL NEDERLAND 2019-2022, p 8, p 15-17 (<https://www.transparency.nl/wp-content/uploads/2019/01/Strategie-TI-NL-2019-2022.pdf>)

³ UNODC The Doha Declaration: Promoting a culture of lawfulness, ‘University Module Series Integrity and Ethics’, <https://www.unodc.org/e4j/en/integrity-ethics/teaching-guide/index.html> (geraadpleegd 5 augustus 2021).

⁴ Lieke H. van Stekelenburg e.a., “What do you mean by ethical compass?’ Bachelor students’ ideas about being a moral professional”, *Empirical Research in Vocational Education and Training* 12:11 (2020).

4. METHODE

Het onderzoek van TI-NL heeft de vorm van een niet-anonieme benchmark en dient om opleidingen te vergelijken op het gebied van educatie in beroepsethiek en professionele integriteit. Omdat dit onderzoek als een pilot voor verder onderzoek dient, heeft TI-NL ervoor gekozen zich in dit stadium te beperken tot de bacheloropleidingen aan universiteiten. Daarbinnen is gekozen voor opleidingen waarbij studenten veelal in beleids- en managementposities terechtkomen en educatie in ethiek en integriteit dus extra relevant is. Om die reden was het onderzoek gericht op Nederlandse universitaire bacheloropleidingen van de studierichtingen rechten, economie, bedrijfskunde, bestuurskunde, politicologie, managementwetenschappen en human resource management.

Vragenlijst:

De vragenlijst is uitgezet bij alle universiteiten die één of meerdere opleidingen binnen deze studierichtingen aanbieden en die aangesloten zijn bij de Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (VSNU). De vragenlijst is ook toegestuurd aan één universiteit die niet is aangesloten bij de VSNU: Nyenrode Business Universiteit. In totaal zijn 118 opleidingen aangeschreven voor het onderzoek. Voor een compleet overzicht van de aangeschreven opleidingen: zie bijlage 3.

Het onderzoek is uitgevoerd met behulp van een gestructureerde vragenlijst. Het doel van deze vragenlijst was achterhalen in hoeverre bij de opleiding aandacht is voor educatie in beroepsethiek en professionele integriteit, hoe het desbetreffende onderwijs is vormgegeven, hoe de thema's zijn vertaald naar lesprogramma's, wat met het onderwijs wordt beoogd en wat de best practices zijn.

Omdat uit eerdere onderzoeksbevindingen blijkt dat er een grote diversiteit aan opvattingen en onderwijsvormen bestaat, heeft TI-NL in de vragenlijst een groot aantal antwoordcategorieën opgenomen. Voor de vragenlijst: zie bijlage 4. De online vragenlijst is uitgezet met behulp van een tool van het bedrijf Onderzoekdoen.nl. Voor het verwerken van de gegevens van de respondenten is met Onderzoek.nl een verwerkersovereenkomst gesloten.

Brief aan decanen:

De decanen van de opleidingen binnen het onderzoek zijn gemaïld met de vraag de online vragenlijst door te sturen aan studietoelators van deze opleidingen. Aan de studietoelators was het verzoek de vragenlijst in te vullen voor de bacheloropleiding waar hij/zij verantwoordelijk voor is. Om de privacy van de respondenten te waarborgen, zijn maatregelen getroffen, die vastgelegd zijn in een privacyverklaring. Bij de eerste vraag is aan respondenten gevraagd of ze akkoord gaan met deze privacyverklaring, die via een link te raadplegen was. Indien respondenten 'nee' antwoordden, was het niet mogelijk om de vragenlijst verder in te vullen.

5. RESULTATEN

5.1 Respons

In totaal hebben 38 personen gereageerd op de vragenlijst. Onder hen waren 3 respondenten die niet akkoord gingen met de privacyverklaring, en om die reden verder geen vragen hebben beantwoord. Van de overgebleven 35 respondenten bleek dat voor 2 opleidingen 6 respondenten de vragenlijst hadden ingevuld. Om te voorkomen dat de antwoorden over deze twee opleidingen onevenredig veel invloed hadden op de resultaten, is dit gecorrigeerd. Na overleg met de betreffende opleidingen zijn de antwoorden van de 2 respondenten met de meeste verantwoordelijkheid voor de opleiding in de analyse meegenomen. De antwoorden van de overige 4 respondenten van deze opleidingen zijn uit de onderzoeksresultaten verwijderd. Ook zijn van één respondent de resultaten verwijderd omdat deze persoon antwoord had gegeven voor een masteropleiding.

Zoals in de hoofdconclusies reeds vermeld, is de analyse dit rapport gebaseerd op informatie van 30 respondenten over 35 opleidingen⁵, van de aangeschreven 118 opleidingen.

De universiteiten die hebben deelgenomen aan het onderzoek zijn: Erasmus Universiteit Rotterdam, Maastricht University, Nyenrode Business Universiteit, Radboud Universiteit, Rijksuniversiteit Groningen, Technische Universiteit Delft, Tilburg University, Universiteit van Amsterdam, Universiteit Leiden, Universiteit Twente, Vrije Universiteit. Van de Universiteit Utrecht, Wageningen University & Research en de Open Universiteit zijn geen antwoorden ontvangen.

Studierichtingen waarover antwoorden zijn ontvangen:

Rechten: 12 van de 35

Economie en bedrijfseconomie: 4 van de 29

Bedrijfskunde: 5 van de 19

Bestuurskunde: 4 van de 12

Managementwetenschappen en leiderschap: 4 van de 7

Politicologie: 2 van de 5

Overig: 4 van de 5

Dubbelstudies/interdisciplinaire studies: 0 van de 4

Human resource management: 0 van de 2

Voor een volledig overzicht van de resultaten per studierichting: zie bijlage 5.

⁵ Sommige respondenten hebben namelijk de vragenlijst ingevuld voor meerdere opleidingen tegelijk. Hierbij ging het bijvoorbeeld om meerdere rechtenopleidingen binnen één faculteit of twee verschillende bedrijfskundeopleidingen van één faculteit.

5.2 Belang van educatie in ethiek en integriteit

Vrijwel alle respondenten (96.7%) zeggen onderwijs in ethiek en integriteit belangrijk te vinden: 70% vindt dit zeer belangrijk en 26.7% redelijk belangrijk. Er zijn geen respondenten die dit 'redelijk onbelangrijk' of 'zeer onbelangrijk' zeggen te vinden. Eén respondent is 'neutraal' over het belang van onderwijs in ethiek en integriteit.

Dat het percentage respondenten dat onderwijs in ethiek en integriteit belangrijk vindt zo hoog is, is hoopgevend, maar roept ook de vraag op of er sociaal wenselijke antwoorden zijn gegeven of dat vooral door respondenten is gereageerd met veel affiniteit met dit type onderwijs.

Hoe belangrijk vindt u het besteden van aandacht aan de onderwerpen ethiek en integriteit binnen uw opleiding?

Antwoorden	Aantal respondenten	Percentage
Zeer belangrijk	21	70
Redelijk belangrijk	8	26.7
Neutraal	1	3.3
Redelijk onbelangrijk	0	0
Zeer onbelangrijk	0	0
Totaal	30	100

5.3 Hoeveelheid en vorm onderwijs

Uit het onderzoek komt naar voren dat meer dan driekwart van de opleidingen (80%) 'ja' antwoordt op de vraag of er onderwijs over ethiek en integriteit wordt gegeven. 16.7% zegt dat dit 'enigszins'⁶ het geval is. Daarnaast laat één opleidingen weten dat er helemaal geen onderwijs op het gebied van ethiek en integriteit is. De respondent van deze opleiding is vanwege het antwoord 'nee' doorverwezen naar latere vragen in de vragenlijst. Vandaar dat het totale aantal respondenten bij de vragen hierna 29 is, in plaats van 30.

Wanneer wordt gekeken naar andere antwoorden van de respondent die zegt dat de opleiding geen onderwijs over ethiek en integriteit kent, blijkt dat dit dezelfde respondent is als de hierboven besproken respondent die 'neutraal' is over de importantie van dit soort onderwijs. Deze respondent laat bij de overige opmerkingen weten dat hij twijfelt of een bacheloropleiding de juiste plek is voor onderwijs over professionele integriteit. Hiervoor voert de respondent aan dat het curriculum al vrij vol is en dat de behandeling van academische integriteit al een uitdaging vormt.⁷

⁶ Als de respondent heeft aangegeven dat er 'enigszins' onderwijs gegeven wordt in ethiek en integriteit, schatten we in dat dit onderwijs beperkt wordt aangeboden.

⁷ Originele opmerking respondent: 'I doubt whether the BA level is the right place for professional integrity. Program is already quite full. Academic integrity is already a challenge!'

Worden studenten momenteel onderwezen op het gebied van ethiek en integriteit binnen uw opleiding?

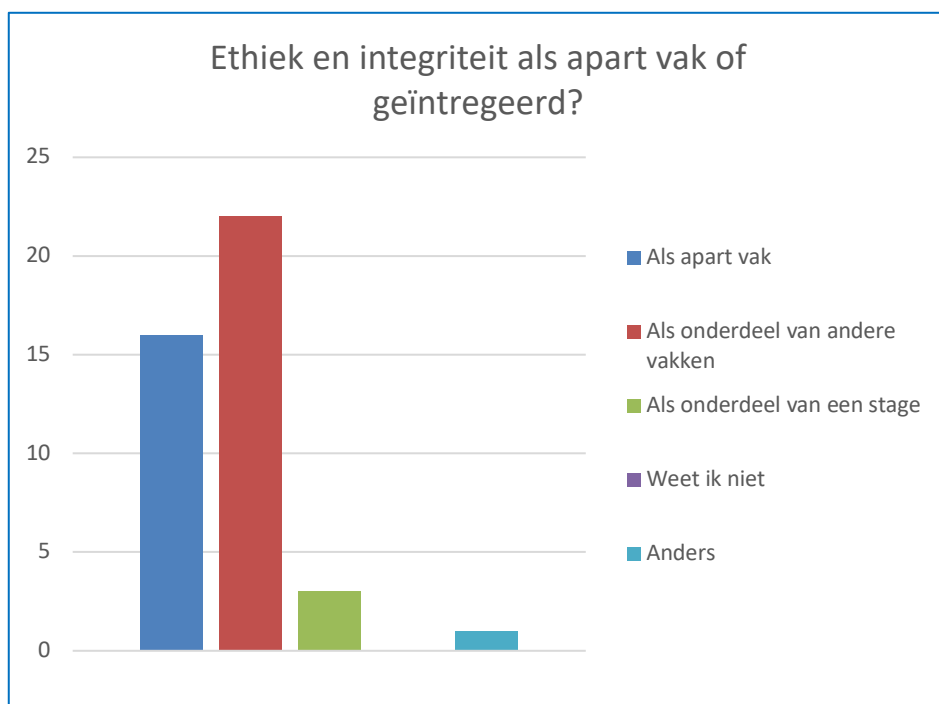
Antwoorden	Aantal respondenten	Percentage
Ja	24	80
Enigszins	5	16.7
Nee	1	3.3
Weet ik niet	0	0
Totaal	30	100

Respondenten die 'ja' of 'enigszins' antwoordden op de vraag of er onderwijs in ethiek en integriteit wordt gegeven, kregen ook de vraag voorgelegd hoe vaak studenten hierin worden onderwezen. Hieruit blijkt dat ongeveer de helft (51.7%) van de opleidingen jaarlijks onderwijs over ethiek en integriteit geeft. 17.3% van de opleidingen zegt dat dit 'eenmalig' in de opleiding gebeurt, en meer dan een kwart (31%) antwoordt 'anders'. Hierbij zegt één respondent dat de thematiek 'één keer in de opleiding' aan bod komt. Een andere respondent antwoordt: 'Meerdere momenten in het eerste jaar'. Drie respondenten zeggen dat in de opleiding sprake is van een combinatie tussen een vak dat expliciet over ethiek en integriteit gaat, en dat de thematiek daarnaast geïntegreerd in andere vakken aan bod komt. Deze respondenten lopen enigszins vooruit op de vraag hierna, die ingaat op de vakken waarbij ethiek en integriteit wordt onderwezen.

Hoe vaak krijgen studenten onderwijs op het gebied van ethiek en integriteit?

Antwoorden	Aantal respondenten	Percentage
Eenmalig	5	17.3
Jaarlijks	15	51.7
Weet ik niet	0	0
Anders	9	31
Totaal	29	100

Deze vraag luidde of ethiek en integriteit als apart vak wordt onderwezen, geïntegreerd in andere vakken, of bijvoorbeeld in een stage. Hierbij was het mogelijk om meerdere antwoorden te geven, omdat het mogelijk is dat de thematiek als apart vak wordt onderwezen én als onderdeel van andere vakken. De resultaten laten zien dat de thema's ethiek en integriteit vooral geïntegreerd in andere vakken aan bod komen. Daarnaast worden deze thema's regelmatig als apart vak onderwezen. Daarentegen komen de thema's heel zelden aan de orde als onderdeel van een stage.

Ten slotte werd de vraag voorgelegd hoeveel uur aan onderwijs in ethiek en integriteit studenten aan het einde van hun opleidingen hebben ontvangen. Meer dan driekwart van de respondenten (79.3%) zegt dat studenten aan het einde van hun opleiding meer dan 1 EC aan onderwijs over deze thema's hebben ontvangen. 1 EC is 1 studiepunt, wat staat voor 28 uur studeren. Ongeveer 10% zegt dat studenten minder dan 1 EC aan onderwijs hebben gehad en 6.9% zegt 1 EC. Eén respondent zegt niet te weten om hoeveel uur het gaat.

Dat de meeste opleidingen meer dan 1 EC aan educatie in ethiek en integriteit aanbieden, sluit aan bij het antwoord van meer dan de helft van de respondenten dat de thema's ethiek en integriteit als een apart vak worden onderwezen. Vakken beslaan namelijk vrijwel altijd meer dan 1 EC.

Hoeveel uur (schat u in) heeft een student in totaal ontvangen aan educatie in ethiek en integriteit bij afronding van de opleiding?

Antwoorden	Aantal respondenten	Percentage
Minder dan 1 EC (=28 uur)	3	10.3
1 EC	2	6.9
Meer dan 1 EC	23	79.3
Weet ik niet	1	3.5
Totaal	29	100

16 van de 23 respondenten die zeggen dat studenten aan het einde van hun opleiding meer dan 1 EC aan onderwijs in ethiek en integriteit hebben ontvangen, noemen hierbij een (schatting van) het totale aantal EC. Het genoemde aantal EC loopt uiteen van 2 tot 20, maar veruit de meeste opleidingen noemen een aantal tussen de 5 en de 10 EC. Het gemiddelde aantal is bij deze opleidingen 7 EC.

Om dit gemiddelde te berekenen, werd bij opleidingen die bijvoorbeeld '4-8 EC' als antwoord gaven, gekozen voor 6 EC. Bij de berekening van het gemiddelde moet ook worden gezegd dat sommigen opleidingen bij hun schatting uren meetelden van vakken waarbij ethiek en integriteit was geïntegreerd, terwijl andere opleidingen alleen de uren van ethiek en integriteit als apart meetelden. Daarnaast was er één respondent die bij het aantal van 6 EC toelichtte dat het vak over ethiek en integriteit een 'keuzetrack' is, en dat dit aantal EC dus niet voor alle studenten geldt.

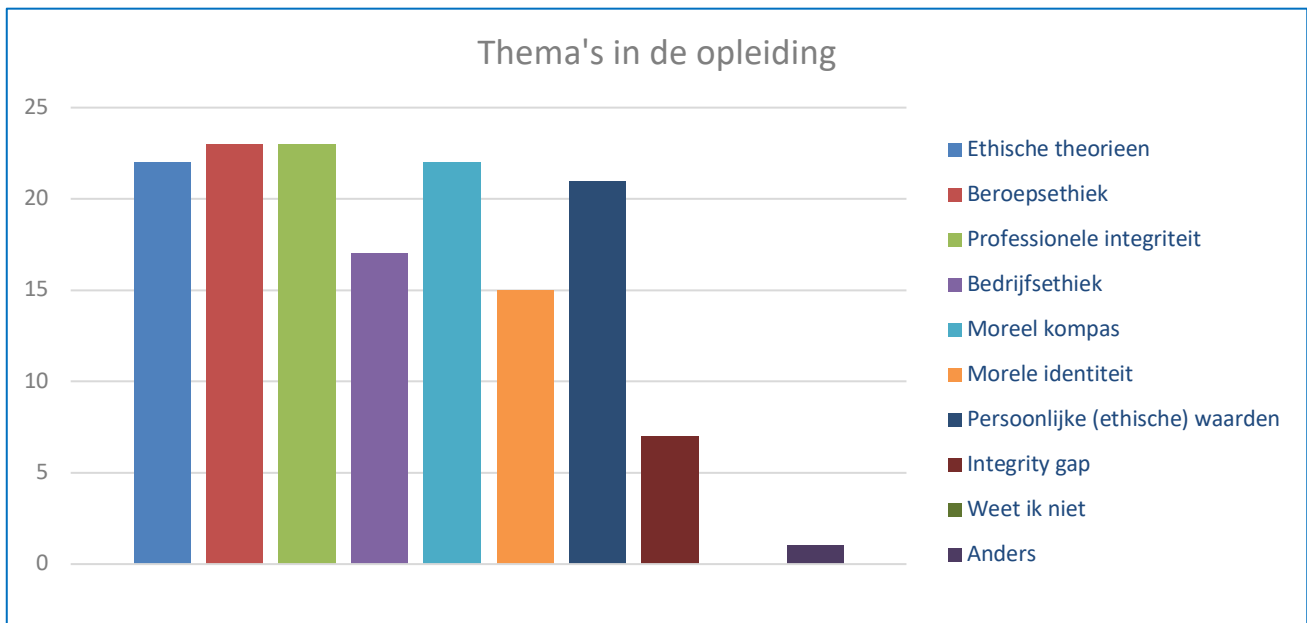
Verder is het goed om te expliciteren dat 7 EC niet het gemiddelde is over alle opleidingen die hebben deelgenomen aan het onderzoek, maar alleen over de opleidingen die hun antwoord bij 'meer dan 1 EC' hebben toegelicht. Het gemiddelde over alle opleidingen die aan het onderzoek hebben meegedaan, is helaas niet te berekenen omdat daarvoor de benodigde informatie ontbreekt.

5.4 Inhoud onderwijs

Wat betreft de inhoud van de educatie in ethiek en integriteit, is aan de respondenten gevraagd welke thema's over ethiek en integriteit aan bod komen tijdens het curriculum. Hierbij konden de respondenten kiezen uit de volgende thema's, waarbij het mogelijk was om meerdere antwoorden te selecteren:

- Ethische theorieën (deugdethiek, plichtethiek, gevolgenethiek, etc.)
- Beroepsethiek (aan specifieke beroepen gerelateerde ethiek)
- Professionele integriteit (normen voor integer handelen voor specifieke beroepsgroepen)
- Bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie
- Moreel kompas, morele dilemma's
- Morele identiteit, levensbeschouwing, burgerschapskunde
- Persoonlijke (ethische) waarden
- Integrity gap (weten wat juist is en toch het verkeerde doen)
- Weet ik niet
- Anders

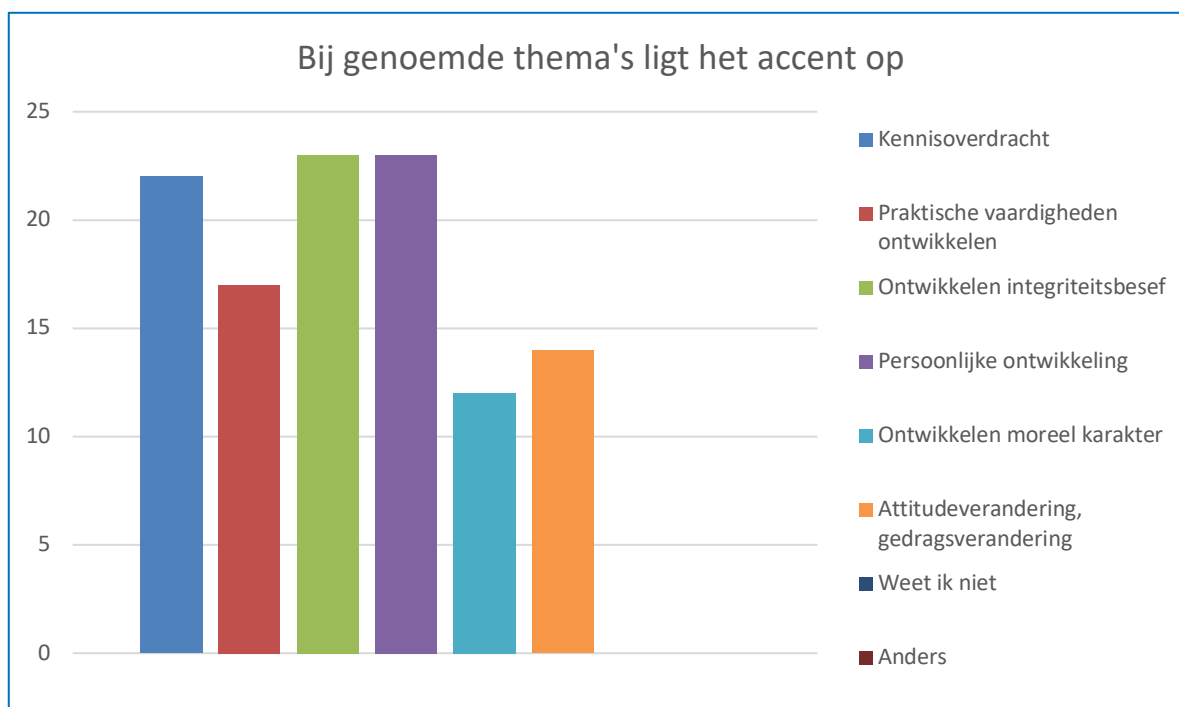
Uit het onderzoek blijkt dat de thema's 'beroepsethiek', 'professionele integriteit', 'ethische theorieën', 'moreel kompas' en 'persoonlijke (ethische) waarden' het meest aan bod komen in de opleidingen. De thema's 'bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie' en 'morele identiteit' komen in meer dan de helft van de opleidingen aan bod. Het onderwerp 'integrity gap' wordt een stuk minder vaak genoemd als onderdeel van de opleiding (7 respondenten). Hierbij moet worden opgemerkt dat de optie 'integrity gap' per abuis ontbrak in de Engelstalige versie van de vragenlijst. Hoewel er veel minder Engelstalige respondenten (7) dan Nederlandstalige respondenten (23) zijn, zou dit de uitkomst enigszins beïnvloed kunnen hebben.

Vervolgens kregen respondenten de vraag voorgelegd op welke manier de genoemde thema's worden onderwezen. Hierbij konden de respondenten kiezen uit de onderstaande opties. Opnieuw was het mogelijk om meerdere antwoorden te geven.

- Kennisoverdracht
- Praktische vaardigheden ontwikkelen
- Ontwikkelen integriteitsbesef
- Persoonlijke ontwikkeling, ontwikkeling zelfinzicht, vorming, Bildung
- Ontwikkelen moreel karakter
- Attitudeverandering, gedragsverandering
- Weet ik niet
- Anders

Uit de antwoorden blijkt dat het onderwijs met name gericht is op het ontwikkelen van integriteitsbesef, persoonlijke ontwikkeling en kennisoverdracht - en ook, in iets mindere mate, op het ontwikkelen van praktische vaardigheden. Het onderwijs is bij iets minder dan de helft van de respondenten gericht op attitudeverandering en het ontwikkelen van een moreel karakter.

Verder zegt bijna 90% van de respondenten dat het onderwijs in ethiek en integriteit is vastgelegd in concrete leerdoelen. Dit kan er mee te maken hebben dat het adequaat formuleren van leerdoelen bij visitatiebezoeken een criterium is voor de beoordeling van een opleiding. Dat blijkt onder meer uit de Staat van het Onderwijs 2020, over het Hoger Onderwijs.⁸

Is het onderwijs in ethiek en integriteit vastgelegd in concrete leerdoelen?

Antwoorden	Aantal respondenten	Percentage
Ja	25	86.2
Nee	2	6.9
Weet ik niet	2	6.9
Totaal	29	100

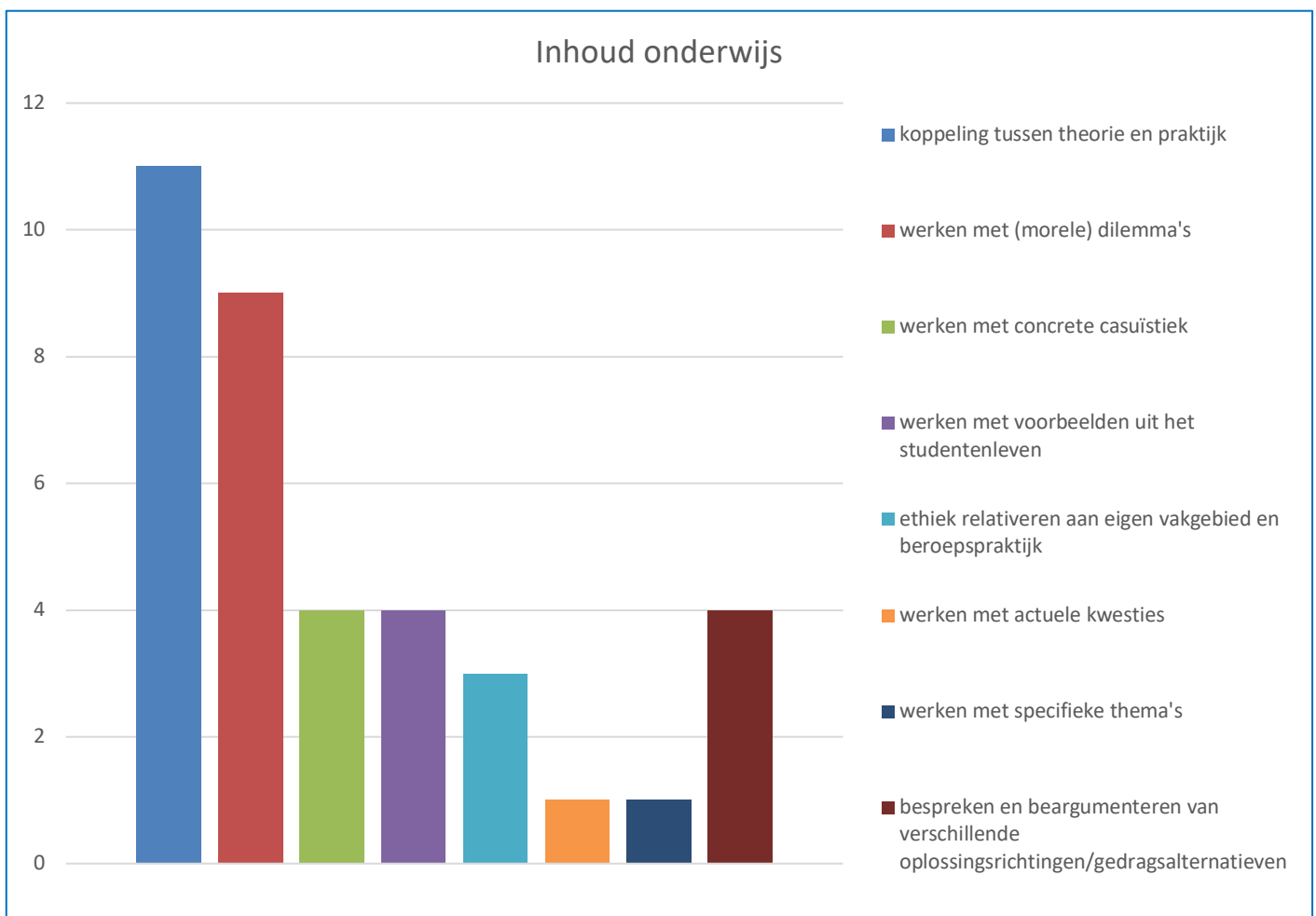
5.5 Best practices

Ook bij de open vraag naar best practices komt een breed scala aan voorbeelden, visies en ervaringen naar voren van de 24 respondenten die hier antwoord op hebben gegeven.

⁸ Inspectie van het onderwijs, 'Staat van het Onderwijs 2020 – Hoger Onderwijs', file:///C:/Users/Eigenaar/Downloads/Staat+van+het+Onderwijs+2020-hoger+onderwijs.pdf (geraadpleegd 5 augustus 2021).

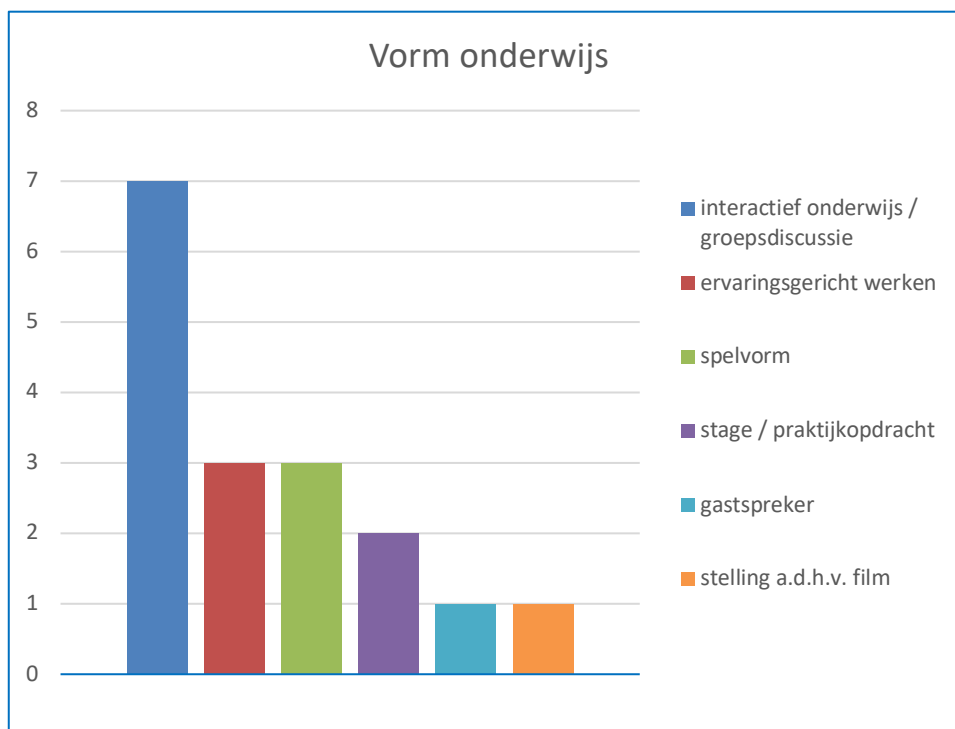
5.5.1 Inhoud onderwijs: koppeling tussen theorie en praktijk

Bijna de helft van de respondenten (elf) benadrukt het belang van de koppeling tussen theorie en praktijk. Het werken met dilemma's wordt negen keer benoemd, gevolgd door werken met concrete casuïstiek (vier keer), werken met voorbeelden uit het studentenleven (vier keer), ethiek relativeren aan eigen vakgebied en (mogelijke obstakels in) de toekomstige beroepspraktijk (drie keer), werken met actuele kwesties (één keer), of werken met specifieke thema's, zoals fraude, corruptie en belangenverstremgeling (één keer). Vier respondenten vullen dit nog aan met het bespreken en beargumenteren van verschillende oplossingsrichtingen/gedragsalternatieven.

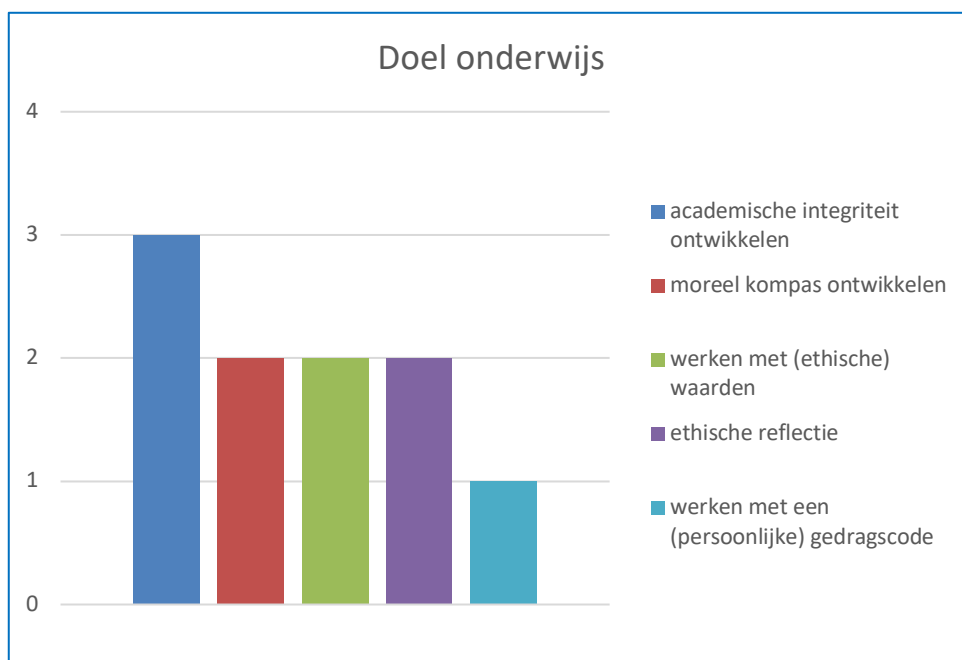
5.5.2 Vorm onderwijs: studenten zelf laten nadenken

Als het gaat om de vorm van het onderwijs komt meerdere keren naar voren dat het belangrijk is om studenten zelf te laten nadenken. Eén derde (zeven respondenten) geeft aan dat groepsgesprekken/interactief onderwijs/studenten aanspreken een goede werkvorm is. Andere aanbevolen werkvormen zijn: ervaringsgericht werken (drie keer), werken in spelvorm (drie keer: integriteitsspel, dilemmaspel, rollenspel), het doen van een stage of praktijkopdracht (twee keer), uitnodigen van een gastspreker uit de praktijk (één keer), en een film laten zien en daarover een stelling laten onderbouwen (één keer).

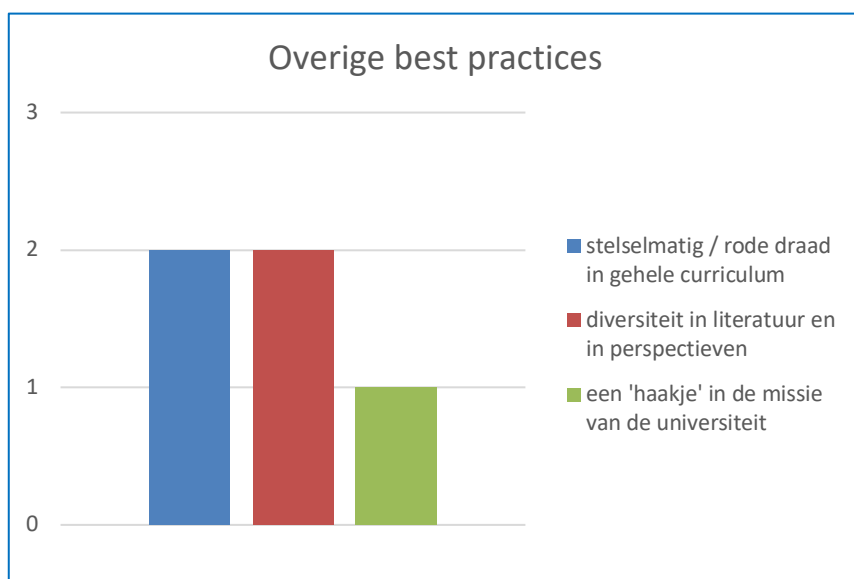
5.5.3 Doel onderwijs: ontwikkelingen van de student

Een aantal genoemde best practices heeft voornamelijk betrekking op het doel van het onderwijs in ethiek en integriteit. Drie keer wordt verwezen naar academische integriteit: praktische vaardigheden ontwikkelen voor doen van ethisch onderzoek, het stelselmatig aandacht besteden aan ethiek als onderdeel van de onderzoek cyclus, aandacht besteden aan ethiek van het empirisch onderzoek en aan ethiek van het interveniëren, en het opnemen van een ethische paragraaf in onderzoeksvoorstellen en -verslagen. Twee keer wordt het ontwikkelen van een moreel kompas expliciet genoemd, twee keer het werken met waarden, twee keer het aanleren ethische reflectie, en één keer het werken met een persoonlijke gedragscode.

5.5.4 Overige best practices

Overige best practices zijn het stelselmatig aandacht besteden aan ethiek en integriteit (twee keer). Eén van deze respondenten adviseert om deze thema's als een rode draad door het gehele curriculum aan te bieden, zowel in aparte vakken als geïntegreerd in vakken. Het zorgen voor diversiteit in de groep of in de aangeboden literatuur, alsmede het aanbieden van een breed perspectief wordt twee keer genoemd als best practice. Eén keer wordt erop gewezen dat de missie van de universiteit bijdraagt aan (de noodzaak van) educatie in ethiek en integriteit: 'RSM wants to be a force for positive change in the world. If you strive for this, you need to know what "positive" is, and hence need to have a "moral compass."'

5.6 Eventuele verbeteringen onderwijs en overige opmerkingen

Respondenten is ook gevraagd of zij ruimte zien voor verbeteringen in het huidige onderwijs op het gebied van ethiek en integriteit binnen hun onderwijsinstelling. Bijna driekwart van de respondenten (73,4%) zegt ruimte te zien voor verbetering. De meeste respondenten (30%) laten weten dat zij ruimte voor verbetering zien, maar dat dit nog niet 'geagendeerd' staat. Een bijna net zo groot deel van de respondenten (26.7%) ziet ruimte voor verbetering, en zegt dat hiertoe ook al initiatief is genomen. 16.7% zegt dat er concrete plannen zijn om het onderwijs te verbeteren, 13.3% ziet geen ruimte voor verbetering en nog eens 13.3% zegt het niet te weten.

Een van de respondenten liet over deze vraag weten vooringenomenheid van TI-NL te bespeuren. Volgens de respondent gaan de opstellers van de vragenlijst er bij deze vraag vanuit 'dat er te weinig wordt gedaan aan ethiek in de opleiding'. Echter, op basis van eerder onderzoek van BIOS kan worden geconstateerd dat sommige opleidingen juist al veel aandacht besteden aan onderwijs in ethiek en integriteit.⁹ Daarnaast is er bij de opzet van dit onderzoek juist naar gestreefd om met een open blik te opereren. Wel kan worden gesteld dat de antwoorden op 'Ziet u ruimte voor verbeteringen in het huidige onderwijs op het gebied van ethiek en integriteit binnen uw onderwijsinstelling?' op zichzelf weinig zeggen. Deze antwoorden geven immers geen informatie over de hoeveelheid onderwijs in ethiek en integriteit die bij deze opleidingen, en het belang dat de respondenten hieraan hechten. Het is dan ook belangrijk om de antwoorden op de vraag over ruimte voor verbetering in een context – gecombineerd met andere antwoorden – te bestuderen.

Zo is het voor de vier respondenten (13.3%) met 'nee' als antwoord belangrijk om te expliciteren dat het niet zo is dat zij onderwijs in ethiek en integriteit onbelangrijk vinden. Zo zeggen 2 van deze respondenten onderwijs in ethiek en integriteit 'redelijk belangrijk' te vinden, 1 vindt dit 'zeer belangrijk' en 1 respondent is 'neutraal'. Tenslotte geven 3 van deze 4 respondenten aan dat hier meer dan 1 EC aan wordt besteed en zegt slechts 1 respondent dat er geen onderwijs in ethiek en integriteit wordt gegeven.

Ziet u ruimte voor verbeteringen in het huidige onderwijs op het gebied van ethiek en integriteit binnen uw onderwijsinstelling?

Antwoorden	Aantal respondenten	Percentage
Ja, hiertoe is ook al initiatief genomen	8	26.7
Ja, er zijn concrete plannen	5	16.7
Ja, maar staat (nog) niet 'geagendeerd'	9	30
Nee	4	13.3
Weet ik niet	4	13.3
Totaal	30	100

⁹ Hoekstra e.a., *Beroepsethiek in het onderwijs, van Bijzaak naar Bildung*.

Een aantal respondenten heeft gebruik gemaakt van de mogelijkheid om aanvullende opmerkingen achter te laten. Enkele van deze opmerkingen:

1. 'Ethics and integrity are part of the learning goals of the bachelor program related to character building.'
2. 'Geef als bedrijf/overheid het goede voorbeeld in de praktijk. Te vaak komen gevolgen van verkeerde of ontbrekende ethiek in het nieuws.'
3. 'Graag wijzen wij op het boek van Margreeth Kloppenburg en Thijs Jansen: Artikel 5 De beroepseer van de accountant.'
4. 'Ik vind het belangrijk te benadrukken dat academische opleidingen geen beroepsopleiding zijn; zelfs niet voor een bachelor rechtsgeleerdheid.'
5. 'Wat mij betreft zou er in de opleidingen meer aandacht ook moeten zijn voor het thema van individuele verantwoordelijkheid van de beroepsbeoefenaar.'
6. 'Guest lectures from Transparency International may be a fruitful way to further raise awareness in students about the real-world importance of professional integrity and ethics.'
7. 'I doubt whether the BA level is the right place for professional integrity. Program is already quite full. Academic integrity is already a challenge!'

Opmerking 4 en 7 vormen aanleiding voor een gedachtewisseling over de educatie in ethiek en integriteit in het hoger onderwijs. Bij opmerking 4 wordt impliciet gezegd dat het ontwikkelen van praktische vaardigheden niet thuishoort in het curriculum van een universitaire bacheloropleiding. Bij opmerking 7 komt naar voren dat het programma van een bacheloropleiding te vol is voor onderwijs in ethiek en integriteit. Het zou interessant zijn om over deze visies verder in gesprek te gaan. Hierbij zou kunnen worden ingegaan op de belemmeringen die worden ervaren bij het geven van onderwijs in ethiek en integriteit, en deze te vergelijken met de ervaringen van opleidingen die wel noodzaak en ruimte zien voor educatie in ethiek en integriteit.

5.7 Uitkomsten per studierichting op hoofdlijnen

- *Rechten*: Alle respondenten van de rechtenstudies vinden educatie in ethiek en integriteit belangrijk en hebben dan ook duidelijke leerdoelen. Er is verdeeldheid tussen de rechtenstudies in de manier waarop ethiek en integriteit wordt onderwezen, terwijl er diverse thema's zijn die vaak terugkomen bij de opleidingen.
- *Economie en bedrijfseconomie*: Educatie in ethiek en integriteit is zeer belangrijk volgens de respondenten van de economie en bedrijfseconomie opleidingen. Ethiek en integriteit wordt vaak door middel van aparte vakken onderwezen, waarbij het moreel kompas en morele dilemma's belangrijke thema's zijn. Drie van de vier opleidingen staan open voor eventuele verbetering alhoewel maar één opleiding hier ook concrete plannen voor heeft.

- *Bedrijfskunde*: Alle respondenten van bedrijfskundeopleidingen geven aan dat educatie in ethiek en integriteit van belang is. Ook hebben alle opleidingen leerdoelen en wordt bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie het vaakst genoemd als inhoud van het onderwijs. Driekwart van de respondenten zegt dat de educatie voornamelijk gericht is op het ontwikkelen van praktische vaardigheden. Ook zegt driekwart van de opleidingen dat zij openstaan voor verbetering van het onderwijs, bij één opleiding is hierop ook daadwerkelijk initiatief ondernomen.
- *Bestuurskunde*: Drie van de vier bestuurskundeopleidingen benoemen educatie in ethiek en integriteit als zeer belangrijk en bij diezelfde opleidingen zijn duidelijke leerdoelen opgesteld. Bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie wordt door alle respondenten aangegeven als belangrijke inhoud van de lesstof en alle opleidingen zijn gericht op onder andere het ontwikkelen van praktische vaardigheden en persoonlijke ontwikkeling.
- *Management*: Drie van de vier managementopleidingen laten weten educatie in ethiek en integriteit zeer belangrijk te vinden en hanteren dan ook duidelijke leerdoelen. Bij deze opleidingen komt de thematiek jaarlijks terug als apart vak, maar ook als onderdeel van andere vakken. Er is een grote diversiteit aan thema's die vaak terugkomen bij alle drie de opleidingen terwijl de educatie gericht is op kennisoverdracht en persoonlijke ontwikkeling. Bij de helft van de managementopleidingen leven ideeën voor verbetering. De vierde opleiding heeft bijna geen inhoudelijke antwoorden gegeven, omdat er geen onderwijs in ethiek en integriteit zou bestaan.
- *Politicologie*: De twee opleidingen politicologie vinden educatie in ethiek en integriteit redelijk belangrijk. Deze thema's worden overwegend gedoceerd als onderdeel van anderen vakken en er zijn concrete plannen om dit onderwijs te verbeteren. Beide opleidingen besteden aandacht aan professionele integriteit en zijn gericht op kennisoverdracht, het ontwikkelen van integriteitsbesef en attitude- en gedragsverandering.

Zie bijlage 5 voor een gedetailleerd overzicht per studierichting.

6. Tot slot

Om te komen tot meer consensus over de manier waarop educatie in ethiek en integriteit moet worden vormgegeven, is het van belang dat niet alleen onderzoekers, maar ook onderwijsinstellingen hun verantwoordelijkheid nemen. TI-NL roept de onderwijsinstellingen daarom op om met elkaar in gesprek te gaan over de inhoud, vorm en doeleinden van het onderwijs.

Ook de Nederlandse overheid heeft een rol, vindt TI-NL. Om tot een helder, overkoepelend beeld over ethiek- en integriteitseducatie in het hoger onderwijs te komen, is een grootschalig onderzoek nodig, het liefst gesteund en gefinancierd door de overheid. Dit kan immers helpen bij het vergroten van het aantal respondenten, waardoor een completer beeld ontstaat. Zeker gezien de eerder besproken vraag vanuit de VN welke onderwijsprogramma's Nederland kent op het gebied van corruptiepreventie, is een dergelijk onderzoek volgens TI-NL cruciaal. Maar ook zonder druk vanuit de VN zouden de ministeries hun verantwoordelijkheid op dit gebied moeten nemen. Via deze weg vraagt TI-NL de Nederlandse overheid om bij te dragen aan het verkrijgen van een scherper beeld van educatie in ethiek en integriteit in Nederland. Want integriteit is het juiste doen, ook als de VN niet kijkt.

Bibliografie

- Gentile, Mary, *Giving voice to values. How to Speak Your Mind When You Know What's Right* (New Haven 2010).
- Hoekstra, Alain, Marjolein van Dijk, Jitse Talsma, Wouter Sanderse en Willeke Slingerland, *Beroepsethiek in het onderwijs, van Bijzaak naar Bildung. Morele vorming en integriteit bij wo-opleidingen bestuurskunde* (Den Haag 2016).
- Inspectie van het onderwijs, 'Staat van het Onderwijs 2020 – Hoger Onderwijs', file:///C:/Users/Eigenaar/Downloads/Staat+van+het+Onderwijs+2020-hoger+onderwijs.pdf (geraadpleegd 5 augustus 2021).
- Jong, Frederike de, 'Ethische vorming in het onderwijs met het oog op een leefbare aarde; Tien aanbevelingen' concept oktober 2020. www.buitenkamer.org
- McDonald, Gael, 'A Case Example. Integrating Ethics into the Academic Business Curriculum', *Journal of Business Ethics* 54:4 (2005), 371-384.
- Profielen, onafhankelijk nieuws van de Hogeschool Rotterdam, 'Lector Jelle van Baardewijk: Een 'excuusvak' ethiek is niet genoeg', <https://profielen.hr.nl/2020/lector-jelle-van-baardewijk-ee-excuusvak-ethiek-is-niet-genoeg/> (geraadpleegd 4 augustus 2021).
- Saunders, Sue en Jennifer Lease Butts, 'Teaching Integrity', *Advancing the integrity of professional practice* 2011:135 (2011), 67-77.
- Science Guide, 'Een generatie zonder moreel vocabulaire', <https://www.scienceguide.nl/2020/11/een-generatie-zonder-moreel-vocabulaire/> (geraadpleegd 5 augustus 2021).
- Stekelenburg, van, Lieke H., Chris Smerecnik, Wouter Sanderse en Doret J. de Ruyter, "What do you mean by ethical compass? Bachelor students' ideas about being a moral professional", *Empirical Research in Vocational Education and Training* 12:11 (2020).
- UNODC The Doha Declaration: Promoting a culture of lawfulness, 'University Module Series Integrity and Ethics', <https://www.unodc.org/e4j/en/integrity-ethics/teaching-guide/index.html> (geraadpleegd 5 augustus 2021).
- Wong, Sarah Shi Hui, Stephen Wee Hun Lim en Kathleen M. Quinlan, 'Integrity in and Beyond Contemporary Higher Education. What Does it Mean to University Students?', *Frontiers in Psychology* 7:1094 (2016).
- Jelle van Baardewijks proefschrift over *The Moral Formation of Business Students* (2018),
- Gjalt de Graaf's oratie (2016). *Conflicterende waarden in academia*.
- A. Verbrugge & J. Van Baardewijk (Eds.), *Waartoe is de universiteit op aarde?*

Bijlagen

Bijlage 1: Mogelijke vragen voor een verdiepend gesprek

Voor een kwalitatief vervolgonderzoek zou het interessant om met deze respondenten verder te praten over een aantal thema's. Suggesties voor vragen die in een verdiepend gesprek aan bod kunnen komen:

1. Hoe kijkt u aan tegen de huidige praktijk zoals deze in het rapport naar voren komt?
2. Welke factoren werken mogelijk belemmerend op het verzorgen van educatie in ethiek en integriteit?
3. Hoe kijkt u aan tegen de opmerking dat een academische studie geen beroepsopleiding is en daarom ook niet gericht zou moeten zijn op het ontwikkelen van praktische vaardigheden?
4. Wat ziet u als *good practices* en wat is uw ervaring daarmee?
5. Zou het onderwijs in ethiek en integriteit theoretisch georiënteerd moeten zijn, gericht op het toepassen van theorie op de praktijk, gericht op het ontwikkelen van praktische vaardigheden, gericht op karaktervorming, of een combinatie hiervan?
6. Welke structuur in het curriculum is volgens u het meest effectief: doceren in een apart vak, geïntegreerd in ander vakken, eenmalig, of jaarlijks, of een combinatie hiervan?
7. Wat verstaat u onder het ontwikkelen van een integriteitsbesef?
8. Met welke leerdoelen werkt u, en op welke manier kunnen leerdoelen bijdragen aan goede educatie in ethiek en integriteit?
9. Welke inzichten heeft u omtrent de effectiviteit van het onderwijs?
10. Wat zouden in uw ogen 'eindtermen' moeten zijn van ethiek- en integriteitsonderwijs?
11. In hoeverre is het een gedeelde ambitie van de universiteiten om educatie in ethiek en integriteit op te nemen in het curriculum?
12. Wat zouden in uw ogen de *minimum standards* moeten zijn voor educatie in ethiek en integriteit? Wordt dit ook getoetst door accreditatiecommissies? Welk minimaal effect zou bij de afgestudeerden zichtbaar moeten zijn?
13. Deelt u de ambitie van TI-NL om educatie in ethiek en integriteit op een structurele manier op te nemen in het curriculum? Zo ja, wat zouden daarbij de belangrijkste speerpunten zijn?

Bijlage 2: Eerder onderzoek naar educatie in ethiek en integriteit

Eerder bleek uit een onderzoek van het Bureau Integriteitsbevordering Openbare Sector (BIOS) uit 2016 naar educatie in beroepsethiek bij universitaire bestuurskundeopleidingen dat er een aanzienlijke diversiteit bestaat in de huidige onderwijspraktijk.¹⁰ De educatie varieert van géén onderwijs, of beperkt theoretisch onderwijs, tot een combinatie van theoretisch onderwijs en onderwijs gericht op de ontwikkeling van praktische vaardigheden. Daarnaast is bij sommige opleidingen sprake van een eenmalige behandeling van de thematiek, terwijl educatie in beroepsethiek bij andere opleidingen is geïntegreerd in alle studiejaren. Voor veel opleidingen blijkt dat zij ‘in meer of mindere mate oog hebben voor beroepsethiek’ en er worden enkele ‘goede voorbeelden’ van ethiekonderwijs genoemd. Echter, in zijn algemeenheid blijkt dat ‘ethiekonderwijs impliciet, beperkt, fragmentarisch, intellectueel en vrijblijvend’ is en dat studenten nauwelijks worden ‘ondersteund in een morele vorming tot goed ambtenaar’.¹¹ Dit beeld komt ook naar voren uit het eerdergenoemde onderzoek van Lieke van Stekelenburg onder hbo-studenten.¹² Van Stekelenburg zegt hierover:

‘They [the students] seem to lack a moral vocabulary and the moral knowledge to verbalise their aspirations and to provide arguments to explicate or legitimise their moral behaviour. While most students were critical of the support they received from their universities, they indicated that various other role models and (work) experiences did have a strong and positive influence on their moral development.’¹³

Het promotieonderzoek van Jelle van Baardewijk naar de normen en waarden binnen opleidingen Bedrijfskunde en de ethische houding die de studenten meekrijgen, heeft vergelijkbare uitkomsten. Uit dit onderzoek blijkt dat binnen de opleidingen veel aandacht wordt besteed aan winst en *efficiency*, en weinig aan ethiek, terwijl ethiek volgens Van Baardewijk integraal onderdeel zou moeten zijn van het onderwijs.¹⁴

¹⁰ Alain Hoekstra e.a., *Beroepsethiek in het onderwijs, van Bijzaak naar Bildung. Morele vorming en integriteit bij wo-opleidingen bestuurskunde* (Den Haag 2016).

¹¹ Hoekstra e.a., *Beroepsethiek in het onderwijs, van Bijzaak naar Bildung*, 24.

¹² Science Guide, ‘Een generatie zonder moreel vocabulaire’, <https://www.scienceguide.nl/2020/11/een-generatie-zonder-moreel-vocabulaire/> (geraadpleegd 5 augustus 2021).

¹³ Van Stekelenburg e.a., “What do you mean by ethical compass?”.

¹⁴ Profielen, onafhankelijk nieuws van de Hogeschool Rotterdam, ‘Lector Jelle van Baardewijk: Een ‘excuusvak’ ethiek is niet genoeg’ <https://profielen.hr.nl/2020/lector-jelle-van-baardewijk-een-excuusvak-ethiek-is-niet-genoeg/> (geraadpleegd 4 augustus 2021).

Ook buiten Nederland is onderzocht of studenten genoeg morele bagage meekrijgen tijdens hun studie. Onderzoek onder studenten van de Universiteit van Singapore laat zien dat de meeste studenten na hun studie integriteit vooral interpreteren als academische integriteit.¹⁵

De onderzoekers wijzen op de noodzaak om te onderzoeken hoe de educatie kan worden verbeterd, zodat studenten goed geëquipeerd zijn om in hun verdere leven om te gaan met integriteitskwesties en ethische dilemma's:

*'The findings suggest that some students see the notion of integrity extending beyond good academic conduct. It is worthwhile to (re)think more broadly what (else) integrity means, discover the gaps in our students' understanding of integrity, and consider how best we can teach integrity to prepare students for future challenges to integrity and ethical dilemmas.'*¹⁶

Ook in Angelsaksische onderzoeken wordt aandacht besteed aan educatie in ethiek en integriteit. Hierin worden diverse vormen beschreven van hoe dit onderwijs eruit kan zien, of idealiter eruit zou moeten zien, en wat de onderwijsdoelen zouden moeten zijn. Mary Gentile laat zien hoe studenten en professionals waarde gedreven gedrag kunnen ontwikkelen, hoe zij kunnen leren om open te zijn over hun persoonlijke waarden, en op basis daarvan onethische kwesties eerder kunnen herkennen, bespreekbaar kunnen maken en ertegen kunnen optreden.¹⁷ Gael M. McDonald geeft aan dat educatie in ethiek en integriteit gericht zou moeten zijn op studenten ethisch competent maken door het ontwikkelen van *'knowledge, awareness, attitudes, reasoning skills (analytical skills and decision making skills)'*.¹⁸ Sue Saunders en Jennifer Lease Butts concluderen uit hun onderzoek:

*'Teaching integrity is intertwined with integrity-laden professional practice. If we want graduate students and new professionals to gain deep learning about integrity, they need to see similar behavior and hear similar messages from a variety of professionals in a variety of contexts.'*¹⁹

Bovenstaande laat zien dat binnen én buiten Nederland educatie in ethiek en integriteit een onderwerp is dat leeft. Ook blijkt dat er diverse opvattingen bestaan over wat de inhoud, de vorm en het doel van dit onderwijs zou moeten zijn, en dat uit de onderwijspraktijk de noodzaak tot verbetering blijkt. Gezien het breed gedeelde belang van educatie in ethiek en integriteit, het gefragmenteerde beeld wat hierover tot nu toe naar voren is gekomen, de veelheid aan opvattingen over wat goed onderwijs inhoudt, en de al vaker gedeelde conclusie dat er verbeteringen nodig zijn, heeft TI-NL de ambitie om een completer beeld te verkrijgen over hoe het staat met het onderwijs in

¹⁵ Sarah Shi Hui Wong, Stephen Wee Hun Lim, Kathleen M. Quinlan, 'Integrity in and Beyond Contemporary Higher Education. What Does it Mean to University Students?', *Frontiers in Psychology* 7:1094 (2016).

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Mary Gentile, *Giving voice to values. How to Speak Your Mind When You Know What's Right* (New Haven 2010).

¹⁸ Gael McDonald, 'A Case Example. Integrating Ethics into the Academic Business Curriculum', *Journal of Business Ethics* 54:4 (2005), 371-384.

¹⁹ Sue Saunders en Jennifer Lease Butts, 'Teaching Integrity', *Advancing the integrity of professional practice* 2011:135 (2011), 67-77, aldaar 75.

ethiek en integriteit in Nederland. Vervolgens is het doel om samen met stakeholders aanbevelingen voor verbeteringen te doen.

Bijlage 3: Overzicht aangeschreven opleidingen

BIJLAGE: aangeschreven universiteiten, faculteiten, opleidingen		
Erasmus Universiteit Rotterdam	Erasmus School of Economics	(1) Double Bachelor in Econometrics and Economics; (2) Double Bachelor in Econometrics and Philosophy of Econometrics; (3) Double Bachelor in Economics and Philosophy of Economics; (4) Dubbelstudie Economie en Recht; (5) Econometrie en Operationele Research; (6) Economie en Bedrijfseconomie; (7) Fiscale Economie; (8) International Bachelor Econometrics and Operations Research; (9) International Bachelor Economics and Business Economics
Erasmus Universiteit Rotterdam	Erasmus School of Law	(10) Criminologie; (4) Dubbelstudie Economie en Recht; (11) Dubbelstudie Recht en Bedrijfskunde; (12) Fiscaal Recht; (13) Rechtsgeleerdheid
Erasmus Universiteit Rotterdam	Erasmus School of Social and Behavioral Sciences	(14) Bestuurskunde; (15) Management of Social Challenges
Erasmus Universiteit Rotterdam	Rotterdam School of Management	(16) Bachelor of Science in Business Administration (Bedrijfskunde); (17) Bachelor of Science in International Business Administration
Maastricht University	Faculteit der Rechtsgeleerdheid	(18) European Law School; (19) Fiscaal Recht; (20) Rechtsgeleerdheid

Maastricht University	School of Business and Economics	(21) Business Analytics; (22) Business Engineering; (23) Econometrics & Operations Research; (24) Economics and Business Economics; (25) Fiscal Economics; (26) International Business
Maastricht University	Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen	(27) European Studies, (28) Global Studies
Nyenrode Business Universiteit	nvt.	(29) Accountancy; (30) Business Administration
Open Universiteit	Rechtswetenschappen	(31) Bachelor Rechtsgeleerdheid, (32) Open bachelor Rechtsgeleerdheid
Open Universiteit	Managementwetenschappen	(33) Bachelor bedrijfskunde; (34) Open bachelor bedrijfskunde
Radboud Universiteit Nijmegen	Faculteit der Managementwetenschappen	(35) Bedrijfskunde (incl. Business Administration); (36) Bestuurskunde; (37) Economie en bedrijfseconomie (incl. Economics and Business Economics); (38) Politicologie
Radboud Universiteit Nijmegen	Faculteit der Rechtsgeleerdheid	(39) Rechtsgeleerdheid; (40) European Law School; (41) Notarieel Recht; (42) Recht & Management; (43) Recht & Economie
Rijksuniversiteit Groningen	Economie en Bedrijfskunde	(44) Bedrijfskunde; (45) International Business; (46) Econometrics and Operations Research; (47) Economics and Business Economics
Rijksuniversiteit Groningen	Rechtsgeleerdheid	(48) Nederlands Recht, (49) Internationaal en Europees Recht, (50) IT-recht, (51) Fiscaal Recht, (52) Notarieel Recht, (53) Juridische Bestuurskunde; (54) International and European Law
Rijksuniversiteit Groningen	Campus Frylân	(55) Global Responsibility & Leadership

Rijksuniversiteit Groningen	Letteren	(56) International Relations and International Organization
Rijksuniversiteit Groningen	Science and Engineering	(57) Technische Bedrijfskunde
Technische Universiteit Delft	Techniek, bestuur en management	(58) Technische bestuurskunde
Tilburg University	Tilburg School of Economics and Management	(59) Economics and Management; (60) Econometrie & Operationele Research (incl. Econometrics & Operations Research); (61) Economics; (62) Economie en bedrijfseconomie; (63) Bedrijfseconomie; (64) Entrepreneurship and Business Innovation; (65) International Business Administration
Tilburg University	Tilburg Law School	(66) Nederlands Recht; (67) Ondernemingsrecht; (68) Joint Bachelor Data Sciences; (69) Bestuurskunde; (70) Global Law; (71) Public Governance; (72) Fiscale Economie; (73) Fiscaal Recht
Tilburg University	Tilburg School of Social and Behavioral Sciences	(74) Global Management of Social Issues; (75) Human Resource Studies: People Management; (76) Organisatiewetenschappen; (77) Personeelwetenschappen
Universiteit van Amsterdam	Economie en Bedrijfseconomie	(78) Business Analytics; (79) Business Administration; (80) Actuarial Science; (81) Econometrics; (82) Economics and Business Economics
Universiteit van Amsterdam	Faculteit der Rechtsgeleerdheid	(83) Rechtsgeleerdheid; (84) Fiscaal Recht
Universiteit van Amsterdam	Faculteit Maatschappij & Gedrag	(85) Political Science / Politicologie; (86) Politics, Psychology, Law and Economics

Universiteit Leiden	Rechtsgeleerdheid	(87) Criminologie; (88) Fiscaal Recht; (89) International Business Law; (90) Notarieel Recht; (91) Rechtsgeleerdheid; (92) Rechtsgeleerdheid - Economie; (93) Rechtsgeleerdheid - Entrepreneurship and Management
Universiteit Leiden	Governance and Global Affairs	(94) Bestuurskunde; (95) Security Studies
Universiteit Leiden	Sociale Wetenschappen	(96) Politicologie
University of Twente	Faculty of Behavioural, Management and Social Sciences	(97) Industrial Engineering and Management; (98) International Business Administration; (99) Management, Society & Technology
Universiteit Utrecht	Faculteit Recht, Economie, Bestuur en Organisatie	(100) Rechtsgeleerdheid; (101) Utrecht Law College (LLB); (102) Economics and Business Economics; (103) Bestuur en organisatie
Vrije Universiteit Amsterdam	Faculteit der Rechtsgeleerdheid	(104) Criminologie; (105) Notarieel Recht; (106) Rechtsgeleerdheid; (107) Law in Society
Vrije Universiteit Amsterdam	School of Business and Economics	(108) Bedrijfskunde; (109) Econometrie en Operationele Research / Econometrics and Operations Research; (110) Econometrics and Data Science; (111) Economie en Bedrijfseconomie; (112) International Business Administration; (113) Philosophy, Politics and Economics
Vrije Universiteit Amsterdam	Sociale Wetenschappen	(114) Bestuurs- en organisatiewetenschap; (113) Philosophy, Politics and Economics; (115) Politicologie; (116) Political Science: Global Politics
Wageningen University	Nvt. (alleen leerstoelen)	(117) Bedrijfs- en consumentenwetenschappen; (118) Economie en beleid

Bijlage 4: Vragenlijst

Nederland stagneert op de jaarlijkse Corruption Perceptions Index en scoort matig in de Exporting Corruption Rapporten van Transparency International. De bestrijding van corruptie werpt dus onvoldoende vruchten af. Transparency International Nederland (TI-NL) vindt dit zorgelijk en wil daarom naast bestrijding meer inzetten op de preventie van corruptie.

Om corruptie in Nederland te voorkomen moet het integriteitsbesef naar een hoger plan worden getild. Ook en vooral bij de generatie van morgen. Een belangrijke manier om integriteitsbesef te ontwikkelen en te verstevigen is daarom het opnemen van ethiek en integriteit in de onderwijscurricula. Het Verdrag van de Verenigde Naties (VN) tegen corruptie onderstreept eveneens het belang van educatie in ethiek en integriteit. Ter ondersteuning biedt de VN online bijvoorbeeld modules aan voor educatie in ethiek en integriteit op universiteiten. Ook is vorig jaar, bij de evaluatie van dit verdrag, aan ons land onder andere de vraag gesteld welke (voorlichtings)activiteiten en/of onderwijsprogramma's Nederland kent, gericht op corruptiepreventie. Echter, onderzoek onder HBO-studenten wijst uit dat studenten uit het hoger onderwijs in (zeer) beperkte mate een moreel vocabulaire en handelingsrepertoire hebben kunnen ontwikkelen binnen het aangeboden onderwijs.

Reden te meer voor TI-NL om onderzoek te doen naar educatie in beroepsethiek en professionele integriteit in het hoger onderwijs. Bijgevoegde vragenlijst heeft als doel te achterhalen in welke mate hier aandacht voor is; hoe het betreffende onderwijs is vormgegeven en is vertaald naar lesprogramma's; wat ermee wordt beoogd en wat de best practices zijn. De uitkomst hiervan zal de basis vormen voor verder onderzoek in de toekomst.

Het onderzoek van TI-NL heeft de vorm van een niet-anonieme benchmark en dient om opleidingen te vergelijken op het gebied van educatie in beroepsethiek en professionele integriteit. Om misverstanden te voorkomen: het gaat in dit onderzoek dus niet over wetenschappelijke integriteit. In dit stadium heeft TI-NL ervoor gekozen zich te richten op universitaire bacheloropleidingen van de studierichtingen rechtsgeleerdheid, economie, bedrijfskunde, bestuurskunde, politicologie, managementwetenschappen en human resource management. Alle universitaire bacheloropleidingen van deze studierichtingen ontvangen bijgevoegde vragenlijst.

We stellen het zeer op prijs als ook u deze korte vragenlijst zou willen invullen. Op die manier ontstaat een compleet beeld van de manier waarop binnen de genoemde studierichtingen wordt onderwezen in beroepsethiek en professionele integriteit. Ook draagt u met de beantwoording van deze vragenlijst bij aan de inspanningen om, in lijn met het anti-corrupcie verdrag van de VN, ethiek en integriteit hoger op de onderwijsagenda te krijgen. Geen enkel antwoord is fout. Wij vragen u dan ook om de vragen geheel naar waarheid te beantwoorden. Het invullen kost circa 10 minuten van uw tijd. Graag ontvangen wij de ingevulde vragenlijst uiterlijk 31 mei 2021. Alvast hartelijk dank voor uw medewerking.

Indien u vragen heeft over deze enquête, kunt u contact opnemen met Noor de Kort, contactpersoon voor dit onderzoek: communicatie@transparency.nl, tel. xxxxxxxxxx.

Met vriendelijke groet,
Paul Vlaanderen, voorzitter TI-NL

Onderzoek naar educatie in beroepsethiek en professionele integriteit in het hoger onderwijs*

* In het vervolg van deze vragenlijst schrijven we 'ethiek en integriteit'.

1. Ik ben akkoord met de privacyverklaring (zie onderaan).
 - Ja
 - Nee

1. Worden studenten momenteel actief onderwezen op het gebied van ethiek en integriteit binnen uw opleiding?
 - Ja
 - Enigszins
 - Nee (respondent wordt doorgeleid naar vraag 8 of: ga door naar vraag 8)
 - Weet ik niet, wilt u deze vragenlijst doorsturen naar een collega die het wel weet?

2. Wordt ethiek en integriteit als een apart vak gedoceerd of is het een onderdeel van andere vakken?
(meerdere antwoorden mogelijk)
 - als apart vak
 - als onderdeel van andere vakken; zo ja welke vakken zijn dit.....
 - als onderdeel van een stage
 - anders, namelijk.....
 - weet ik niet

3. Hoe vaak krijgen studenten onderwijs op het gebied van ethiek en integriteit?
 - eenmalig
 - jaarlijks
 - anders, namelijk.....
 - weet ik niet

4. Hoeveel uur (schat u in) heeft een student in totaal ontvangen aan educatie in ethiek en integriteit bij afronding van de opleiding?
 - minder dan 1 EC
 - 1 EC (=28 uur)
 - meer dan 1 EC, namelijk.....
 - weet ik niet

5. Welke thema's komen binnen uw opleiding in het kader van educatie in ethiek en integriteit aan de orde?
(meerdere antwoorden mogelijk)
 - ethische theorieën (deugdethiek, plichtethiek, gevolgenethiek, etc.)
 - beroepsethiek (aan specifieke beroepen gerelateerde ethiek)
 - professionele integriteit (normen voor integer handelen voor specifieke beroepsgroepen)
 - bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie
 - moreel kompas, morele dilemma's
 - morele identiteit, levensbeschouwing, burgerschapskunde
 - persoonlijke (ethische) waarden
 - integrity gap (weten wat juist is en toch het verkeerde doen)
 - anders, namelijk.....
 - weet ik niet

6. Ligt bij bovenstaande thema's het accent op:
(meerdere antwoorden mogelijk)
- kennisoverdracht
 - praktische vaardigheden ontwikkelen
 - ontwikkelen integriteitsbesef
 - persoonlijke ontwikkeling, ontwikkeling zelfinzicht, vorming, bildung
 - ontwikkelen moreel karakter
 - attitudeverandering, gedragsverandering
 - anders, namelijk....
 - weet ik niet
7. Is het onderwijs in ethiek en integriteit vastgelegd in concrete leerdoelen?
- Ja
 - Nee
 - Weet ik niet
8. Hoe belangrijk vindt u het besteden van aandacht aan de onderwerpen ethiek en integriteit binnen uw opleiding?
- zeer belangrijk
 - redelijk belangrijk
 - neutraal
 - redelijk onbelangrijk
 - zeer onbelangrijk
9. Ziet u ruimte voor verbeteringen in het huidige onderwijs op het gebied van ethiek en integriteit binnen uw onderwijsinstelling?
- Ja, hiertoe is ook al initiatief genomen
 - Ja, er zijn concrete plannen
 - Ja, maar staat (nog) niet 'geagendeerd'
 - Nee
 - Weet ik niet

Wilt u uw antwoord toelichten?

10. Wat zijn, naar uw beste inzicht, de huidige 'best practices' van educatie in ethiek en integriteit?
11. Heeft u nog aanvullende opmerkingen met betrekking tot educatie in ethiek en integriteit die niet in deze vragenlijst aan bod zijn gekomen?
12. Aan welke universiteit bent u werkzaam en bij welke faculteit bent u werkzaam?
13. Bij welke studierichting bent u werkzaam?
14. Wat is uw functie
15. Bent u bereid om in een interview/gesprek nog dieper op dit onderwerp in te gaan en hiertoe uw contactgegevens achter te laten?
- voorletters
 - tussenvoegsel
 - achternaam
 - e-mailadres

Transparency International Nederland dankt u hartelijk voor het invullen van deze vragenlijst.

Bijlage 5: Overzicht uitkomsten per studierichting

Bij de rechtenstudies vinden alle 12 opleidingen (van in totaal acht universiteiten) educatie in ethiek en integriteit belangrijk (vijf respondenten ‘zeer belangrijk’; drie ‘redelijk belangrijk’). Ook is de thematiek **vastgelegd in leerdoelen**. Zes respondenten geven aan dat meer dan 1 EC aan educatie in ethiek en integriteit wordt besteed (orde van grootte die wordt genoemd is 6-8); twee opleidingen besteden hier minder dan 1 EC aan. Bij drie opleidingen komt ethiek en integriteit eenmalig als apart vak aan bod, bij één opleiding in meerdere jaren, bij drie opleidingen jaarlijks als onderdeel van andere vakken, en bij één opleiding is sprake van een combinatie tussen educatie in de vorm van een apart vak en geïntegreerd in andere vakken. Wat betreft de behandelde thematiek noemen alle respondenten ethische theorieën, beroepsethiek en professionele integriteit. Vijf respondenten noemen ‘morele identiteit en levensbeschouwing’. Over de doeleinden van het onderwijs zeggen zeven opleidingen dat de educatie is gericht op kennisoverdracht en het ontwikkelen van integriteitsbesef. Vier respondenten noemen persoonlijke waarden en het ontwikkelen van een moreel kompas. De overige opties worden ook - zij het in mindere mate - genoemd.

Opleidingen Rechten (1)							
Universiteit - Opleiding	Belangrijk	Aantal EC	Apart vak/ Geïntegreerd Hoe vaak	Inhoud	Educatie gericht op	Leerdoelen	Verbeteringen
Erasmus Universiteit Rotterdam – Fiscaal recht	Redelijk belangrijk	Minder dan 1 EC	Als onderdeel van andere vakken: de studenten directe belastingen krijgen hier twee colleges over tijdens een gekozen Capita Selecta (keuzevak), bij elk van de beschikbare keuzevakken komt dit college aan de orde. De studenten indirecte belastingen krijgen hierover college tijdens het vak Indirect Tax Assurance and Technology. Bij het Fiscaal Confrontatie vak (FCV) is in het college over Rechtsfilosofie ook literatuur voorgeschreven inzake dit onderwerp Jaarlijks	Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Bedrijfsethiek/ integriteit van de organisatie Moreel kompas & morele dilemma's	Kennisoverdracht Ontwikkelen moreel karakter	Ja, namelijk: 4. De student kan ethische aspecten onderkennen bij fiscale planning; op de hoogte van ethische leerstukken omtrent fiscaliteit en de invloed daarvan op de fiscale werksfeer en in staat om daarin aan de hand van de basisleerstukken zelfstandig een positie in te nemen en die onderneming breed te propageren. Of minder expliciet: 8. De student kan een kritische visie vormen over de maatschappelijke rol van Fiscaal Recht; 9. De student kan vanuit een specifiek onderdeel van het Fiscaal Recht de samenhang weergeven met andere (fiscaal) juridische deeldisciplines	Ja, maar staat (nog) niet 'geagendeerd'
Maastricht University – Nederlands recht; Fiscaal recht	Zeer belangrijk	Minder dan 1 EC	Als onderdeel van een ander vak: publiekrecht Jaarlijks	Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Moreel kompas & morele dilemma's Morele identiteit & levensbeschouwing Persoonlijke waarden integrity gap	Kennisoverdracht Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling & zelfinzicht	Ja, namelijk: de eindtermen van de opleiding bevatten een onderdeel over ethiek en integriteit; er is vanzelfsprekend daarom een leerlijn van 1 jaar tot 3 jaar in deze onderdelen	Ja, hiertoe is ook al initiatief genomen
Radboud Universiteit Nijmegen – Notarieel recht; Rechtsgeleerdheid; Recht en economie; Recht en management	Redelijk belangrijk	Meer dan 1 EC, namelijk : 4-8 EC	Als apart vak: Ethiek voor juristen in de opleidingen rechtsgeleerdheid, recht en management, recht en economie en notarieel recht. Daarnaast notariële beroepsethiek en regelgeving bij notarieel recht Als onderdeel van andere vakken: Rechtsfilosofie, rechtssociologie Eenmalig	Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Moreel kompas & morele dilemma's	Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling & zelfinzicht	Ja, namelijk: de betreffende cursussen hebben uiteraard concrete leerdoelen, bijv. de student kan ethische dilemma's analyseren vanuit de handvatten die hem vanuit de ethische theorieën worden aangereikt ----De student toont aan kennis te hebben van de verschillende beroepsethische regelingen/beroepscode binnen de juridische instituties en kan de regelingen toepassen op beroepsethische casus	Nee

Opleidingen Rechten (2)

Universiteit - Opleiding	Belangrijk	Aantal EC	Apart vak/ Geïntegreerd Hoe vaak	Inhoud	Educatie gericht op	Leerdoelen	Verbeteringen
Universiteit van Amsterdam – Nederlands recht	Zeer belangrijk	Meer dan 1, namelijk: 6 EC, maar het is een keuzetrack die niet alle studenten volgen. Vanaf 2023 krijgen alle studenten in jaar 1 een 6 EC vak Beroepsethiek voor Juristen.	Als apart vak: beroepsethiek en integriteit voor juristen Eenmalig	Ethische theorieën Beroepsethiek Professioneel integriteit Moreel kompas, morele dilemma's Morele identiteit & levensbeschouwing Persoonlijke waarden Integrity gap	Kennisoverdracht Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling & zelfinzicht Ontwikkeling moreel karakter Attitudeverandering & gedragsverandering	Ja	Ja, hiertoe is ook al initiatief genomen
Vrije Universiteit Amsterdam – Law in society	Zeer belangrijk	Meer dan 1 EC, namelijk: 8 EC	Als apart vak: Law, ethics and sustainability Als onderdeel van andere vakken: Methodology and empirical research; Evaluation research Jaarlijks	Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Moreel kompas & morele dilemma's Persoonlijke waarden	Kennisoverdracht Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling & zelfinzicht Attitudeverandering & gedragsverandering	Ja, namelijk: zowel op opleidingsniveau als op vak niveau	Weet ik niet
Vrije Universiteit Amsterdam – Notarieel recht	Zeer belangrijk	Meer dan 1, namelijk: veel	Als onderdeel van andere vakken: o.a. in notariële ambtsuitoefening, estate planning, relatievermogensrecht, erfrecht Jaarlijks	Ethische theorieën Beroepsethiek Bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie Moreel kompas & morele dilemma's Morele identiteit & levensbeschouwing Persoonlijke waarden	Kennisoverdracht Praktische vaardigheden ontwikkelen Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling & zelfinzicht Ontwikkelen moreel karakter	Ja, namelijk: in de leerdoelen bij de eerdergenoemde vakken	Ja, er zijn concrete plannen
Vrije Universiteit Amsterdam – Rechtsgeleerdheid	Zeer belangrijk	Meer dan 1 EC, namelijk: Omdat het onderdeel uitmaakt van diverse vakken kan moeilijk aangegeven worden wat de totale omvang in EC is	Als onderdeel van andere vakken: Er is geen apart vak waarin ethiek en integriteit als zodanig apart worden gedoceerd, maar gesteld kan worden dat het in zekere zin het zwaartepunt vormt van een vak als Encyclopedie II. Voorts vormt het onderdeel van diverse andere vakken zoals de leerlijn Professionele en Persoonlijke Identiteit, Volkenrecht en in diverse minorvakken als De algemene strafrechtpraktijk en Civielrechtelijk ingrijpen vanuit juridisch en pedagogisch perspectief	Ethische theorieën Beroepsethiek Bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie Moreel kompas & morele dilemma's Morele identiteit & levensbeschouwing Persoonlijke waarden Integrity gap	Kennisoverdracht Praktische vaardigheden ontwikkelen Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling & zelfinzicht Attitudeverandering & gedragsverandering	Ja, namelijk: De mate waarin deze aspecten zijn vastgelegd in concrete leerdoelen verschilt per vak	Ja, hiertoe is ook al initiatief genomen
Tilburg University – Company law in general	Redelijk belangrijk	Meer dan 1 EC, namelijk: 6 EC	Als apart vak: ondernemingsethiek Als apart van in het derde jaar van de Company Law specialisatie	Ethische theorieën Professionele integriteit Bedrijfsethiek/Integriteit van de organisatie Morele identiteit & levensbeschouwing	Kennisoverdracht Ontwikkelen integriteitsbesef Attitudeverandering & gedragsverandering	Ja	Nee

Bij de studies economie en bedrijfseconomie vinden alle vier de opleidingen educatie in ethiek en integriteit zeer belangrijk. Zij geven alle aan dat aan educatie in ethiek en integriteit meer dan 1 EC wordt besteed (orde van grootte die wordt genoemd is 5-8). Bij drie opleidingen komt dit eenmalig als apart vak aan bod, gecombineerd met ethiek en integriteit als onderdeel van andere vakken. Bij twee opleidingen komt dit jaarlijks terug. Eén opleiding behandelt ethiek en integriteit eenmalig in een apart vak. Moreel kompas en morele dilemma's worden door alle vier genoemd. Beroepsethiek, bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie, professionele integriteit, persoonlijke ontwikkeling/zelfinzicht en persoonlijke waarden worden drie keer genoemd, ethische theorieën twee keer. Morele identiteit, ontwikkelen moreel karakter en attitudeverandering worden één keer genoemd. Bij drie opleidingen zijn leerdoelen vastgesteld; één opleiding weet niet of dit het geval is.

Opleidingen Economie							
Universiteit - Opleiding	Belangrijk	Aantal ECTS	Apart vak/ Geïntegreerd Hoe vaak	Inhoud	Educatie gericht op	Leerdoelen	Verbeteringen
Erasmus Universiteit Rotterdam – Bachelor Economie & Bedrijfseconomie	Ze er belangrijk	Meer dan 1 EC	Als apart vak: Filosofie Als onderdeel van een ander vak: Academic skills Meerdere momenten in het eerste jaar	Beroepsethiek Professionele integriteit Bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie Moreel kompas & morele dilemma's Persoonlijke waarden	Kennisoverdracht Praktische vaardigheden ontwikkelen Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling & zelfinzicht	Weet ik niet	Ja, maar staat (nog) niet 'geagendeerd'
Nyenrode Business Universiteit – Accountancy	Ze er belangrijk	Meer dan 1 EC, namelijk: 8 EC	Als apart vak: Professional Leadership & Development Journey (PLDJ), Keuzemodule Beroepsfilosofie Als onderdeel van andere vakken: Auditing Theory, Advanced Auditing Jaarlijks	Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Moreel kompas & morele dilemma's Persoonlijke waarden	Kennisoverdracht Praktische vaardigheden Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling & zelfinzicht Ontwikkelen moreel karakter Attitudeverandering & gedragsverandering	Ja, namelijk: CEA eindtermen Gedrag, Ethiek en Besluitvorming (GEB) en deze worden nader uitgewerkt naar leerdoelen op vak niveau	Ja, er zijn concrete plannen
Rijksuniversiteit Groningen – Economics and Business Economics	Ze er belangrijk	Meer dan 1 EC, namelijk: 5 EC	Als apart vak: Philosophy and Ethics of Business Eenmalig	Bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie Moreel kompas & morele dilemma's	Kennisoverdracht Ontwikkelen integriteitsbesef	Ja, namelijk: in een eindterm	Weet ik niet
Vrije Universiteit Amsterdam – Economics and Business Economics	Ze er belangrijk	Meer dan 1 EC, namelijk: 6 EC (als verplicht vak, en daarnaast ingebed in aantal andere vakken)	Als apart vak: Ethics Als onderdeel van andere vakken Eenmalig expliciet in het tweede jaar met Ethics en daarnaast geïntegreerd in verschillende vakken door de opleiding heen Jaarlijks	Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie Moreel kompas & morele dilemma's Morele identiteit Persoonlijke waarden	Kennisoverdracht Praktische vaardigheden Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling & zelfinzicht	Ja	Ja, maar staat (nog) niet 'geagendeerd'

De vijf bedrijfskundeopleidingen (van in totaal vier universiteiten) vinden educatie in ethiek en integriteit belangrijk (waarvan één redelijk belangrijk). Het onderwijs behelst bij drie opleidingen meer dan 1 EC en bij één opleiding gaat het om 1 EC. Verder bestaan bij alle vier de opleidingen leerdoelen. Bij twee opleidingen komt ethiek en integriteit eenmalig in een apart vak aan bod, bij een andere opleiding jaarlijks als onderdeel van andere vakken, en bij de laatste opleiding als onderdeel van andere vakken in het eerste en het laatste jaar. Alle vier de opleidingen noemen bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie als inhoud van het onderwijs. Drie opleidingen noemen ook ethische theorieën, beroepsethiek, persoonlijke waarden, professionele integriteit. Morele identiteit wordt twee keer genoemd, de integrity gap één keer. Bij drie opleidingen is de educatie gericht op praktische vaardigheden ontwikkelen, bij twee opleidingen op het ontwikkelen van integriteitsbesef, persoonlijke ontwikkeling/zelfinzicht, ontwikkelen moreel karakter, attitude- en gedragsverandering. Eén opleiding noemt alleen kennisoverdracht, maar hierbij staat in de leerdoelen een breed scala aan vaardigheden die de student aan het eind van de studie ontwikkeld moet hebben, wat erop lijkt te duiden dat het onderwijs breder is dan alleen gericht op kennisoverdracht.

Opleidingen Bedrijfskunde

Universiteit Opleiding	Belangrijk	Aantal EC	Apart vak / Geïntegreerd Hoe vaak	Inhoud	Educatie gericht op	Leerdoelen	Verbeteringen
Erasmus Universiteit Rotterdam Bedrijfskunde; International Business Administration	zeer belangrijk	meer dan 1	In every year of their course of studies, as part of other subjects, namely: Professional Development course, Responsible Business Leadership course, Philosophy of Science course	Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Bedrijfsethiek/ integriteit van de organisatie Moreel kompas Morele identiteit / levensbeschouwing Persoonlijke (ethische) waarden	Praktische vaardigheden ontwikkelen Integriteitsbesef ontwikkelen Persoonlijke ontwikkeling / zelfinzicht Attitude- en gedragsverandering	ja: Three of our ten Intended Learning Outcomes directly aim at integrity: ILO 8. Demonstrate a mind-set of working according to principles of trust and integrity, make the values of a multicultural and international orientation the basis of their view of people and society, and accept corporate social responsibility and sustainability as values. ILO 9 Demonstrate an awareness of understanding and accepting ethical and normative ways of thinking in scientific research in business, and critically make independent choices for knowledge increase and scientific research in business. ILO 10 Demonstrate a critical mind-set of recognizing one's own limitations, be prepared to revise one's own views when needed, and understand and interpret cultural limitations and restrictions.	ja, maar nog niet geagendeerd
Nyenrode Business Universiteit Bedrijfskunde	zeer belangrijk	minimal 4	Eenmalig, als apart vak: Business, Law & Ethics	Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Bedrijfsethiek Persoonlijke (ethische) waarden Integrity gap	Praktische vaardigheden Ontwikkelen moreel karakter	ja	nee
Rijksuniversiteit Groningen International Business	zeer belangrijk	5	Eenmalig, als apart vak: Ethics and Int. Business	Bedrijfsethiek/ integriteit van de organisatie	Kennisoverdracht	Ja, namelijk... (niet verplicht): Upon completion of the course, students should be able to: 1. identify ethical issues in international business 2. explain and apply main theories, arguments, and concepts from ethics, corporate social responsibility and moral psychology to international business 3. discuss and debate moral issues in international business 4. understand one's moral responsibilities in international business 5. develop ways to resolve moral dilemmas that emerge in international business 6. distinguish moral issues concerning particular western and non-western countries 7. report on moral decision making in international business	Ja, maar (nog) niet 'geagendeerd'
University of Twente International Business Administration	redelijk belangrijk	1	In de eerste vier modules en in de module, als onderdeel van andere vakken	Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Bedrijfsethiek Moreel kompas Morele identiteit / levensbeschouwing Persoonlijke (ethische) waarden	Praktische vaardigheden ontwikkelen Integriteitsbesef ontwikkelen Persoonlijke ontwikkeling Ontwikkelen moreel karakter Attitude- en gedragsverandering	ja	ja, en hertoe zijn initiatieven ondernomen

Van de vier bestuurskundeopleidingen vinden drie educatie in ethiek en integriteit zeer belangrijk. Deze drie opleidingen besteden hier meer dan 1 EC aan (bij TU Delft is dit zelfs 20 EC) en hebben leerdoelen opgesteld. De opleiding van Tilburg University vindt de thematiek redelijk belangrijk, besteedt minder dan 1 EC aan educatie in ethiek en integriteit en hanteert geen leerdoelen. Bij alle vier de opleidingen komt ethiek en integriteit jaarlijks terug als onderdeel van andere vakken. In Delft bestaat daarnaast een eenmalig apart vak en in Tilburg is de thematiek onderdeel van een verplichte stage. Alle vier de opleidingen noemen bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie als inhoud van het onderwijs. Drie opleidingen noemen ook professionele integriteit en persoonlijke (ethische) waarden. Morele identiteit, moreel kompas en onderzoeksethiek worden twee keer genoemd. Alle opleidingen zijn gericht op het ontwikkelen van praktische vaardigheden en persoonlijke ontwikkeling/ zelfinzicht. Kennisoverdracht en ontwikkelen integriteitsbesef worden twee keer genoemd. Ontwikkelen van een moreel karakter en gedrags- en attitudeverandering worden één keer genoemd. Bij de opleiding Global Studies van Maastricht University is educatie in ethiek en integriteit intern ontwikkeld en in 2020 voor het eerst gegeven; bij de andere opleidingen leven ideeën voor verbetering van het onderwijs.

Opleidingen Bestuurskunde							
Universiteit Opleiding	Belangrijk	Aantal EC	Apart vak / Geïntegreerd Hoe vaak	Inhoud	Educatie gericht op	Leerdoelen	Verbeteringen
"Maastricht European studies"	zeer belangrijk	meer dan 1	3 times per year on average; as part of other subjects, namely: Research Skills and Research Methods; various main courses	Beroepsethiek Professionele integriteit Morele identiteit / levensbeschouwing Persoonlijke (ethische) waarden Onderzoeksethiek	"Kennisoverdracht Praktische vaardigheden ontwikkelen Persoonlijke ontwikkeling / zelfinzicht Ontwikkelen moreel karakter Attitude- / gedragsverandering"	Ja	Ja, initiatieven zijn genomen
"Maastricht Global studies"	zeer belangrijk	2 tot 4	In every year of their course of studies; as part of other subjects, namely: Global citizenship skills, running through the first five semesters and covering many aspects of ethnics education; research ethics; and ethics components in thematic semesters on "Tolerance and Beliefs" and "Peace and Justice"	Beroepsethiek Morele identiteit / levensbeschouwing Persoonlijke (ethische) waarden Onderzoeksethiek	"Praktische vaardigheden ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling / zelfinzicht"	"Ja: Key items: 1. awareness of their intellectual and ethical responsibilities about processes of global influence; 2. ability to identify the ethical dimension of their own decisions and behaviours, be able to adapt and defend the choices they make as a global citizen; 3. assess the ethical dimensions of a global issue; 4. ability to identify and explain the ethical aspects of researching global issues and of developing interventions for them; 5. design and carry out a research project on a global issue in an ethical manner "	"Weet niet programma E&I zelf ontwikkeld In 2020 voor het eerst gegeven"
"Technische universiteit Delft Technische bestuurskunde"	zeer belangrijk	20	"Eenmalig apart vak: ethiek en veiligheid met expliciet ethische theorieën Jaarlijks in twee tot drie vakken over bestuur en recht en governance waarin 'goed' handelen van bestuur (in relatie tot omgaan met technologie) "	"Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie Moreel kompas"	"Kennisoverdracht Praktische vaardigheden ontwikkelen Persoonlijke ontwikkeling "	"Ja: de student kan wetenschappelijke en morele argumenten evalueren; de student kan waarden identificeren en normatieve ethische reflecties in veiligheidswetenschappen toepassen "	Ja, maar staat (nog) niet 'geagendeerd
"Tilburg university Bestuurskunde"	redelijk belangrijk	minder dan 1	"Eenmalig als onderdeel van verplichte stage praktijkoriëntatie Jaarlijks als onderdeel van andere vakken: Startseminar Bestuurskunde en Openbaar Bestuur; Bachelorscriptie Bestuurskunde; Public Policy Making; Besturen in de Rechtsstaat; Atelier Consultancy & Beleidsadvisering"	"Beroepsethiek Professionele integriteit Moreel kompas Persoonlijke (ethische) waarden"	"Praktische vaardigheden ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling / zelfinzicht"	nee	Ja, maar staat (nog) niet 'geagendeerd

Van de vier managementopleidingen vinden drie educatie in ethiek en integriteit zeer belangrijk. Deze drie opleidingen besteden hier meer dan 1 EC aan (tussen de 5 en 9 ECTS) en hanteren leerdoelen. Bij dezelfde drie opleidingen komt het vak jaarlijks terug als onderdeel van andere vakken en daarnaast eenmalig als een apart vak. De drie opleidingen noemen ethische theorieën, beroepsethiek, persoonlijke (ethische) waarden, moreel kompas & morele dilemma's als inhoud van het onderwijs. Bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie wordt tweemaal genoemd. Professionele integriteit, morele identiteit, integrity gap, worden één keer genoemd. Deze opleidingen zijn alle drie gericht op kennisoverdracht en persoonlijke ontwikkeling/ zelfinzicht. Het ontwikkelen van integriteitsbesef en gedrags- en attitudeverandering komen twee keer voorbij. Ontwikkelen van praktische vaardigheden en ontwikkelen van een moreel karakter worden één keer genoemd. Bij twee opleidingen leven ideeën voor verbetering; bij één is dat niet bekend. De vierde opleiding is neutraal wat betreft het belang van educatie in ethiek en integriteit en heeft verder geen inhoudelijke antwoorden gegeven omdat er geen onderwijs in ethiek en integriteit bestaat.

Opleidingen Management

Universiteit - Opleiding	Belangrijk	Aantal EC	Apart vak/ Geïntegreerd Hoe vaak	Inhoud	Educatie gericht op	Leerdoelen	Verbeteringen
Rijksuniversiteit Groningen – Global Responsibility & Leadership	Zeer belangrijk	Meer dan 1 EC, namelijk: 5 ECTS, probably more throughout the programme	Als apart vak: Ethics & Global Responsibility, Personal Leadership Lab Als onderdeel van andere vakken: Diversity, Intersectionality and Global Health, Politics, Power and International Responsibility, Explaining Human Behavior Als onderdeel van een stage: Research Internship in which we discuss integrity at the professional level, including data protection Yearly	Ethische theorieën Beroepsethiek Bedrijfsethiek/ integriteit van de organisatie Moreel kompas & morele dilemma's Morele identiteit Persoonlijke waarden	Kennisoverdracht Praktische vaardigheden Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling & zelfinzicht Ontwikkelen moreel karakter Attitudeverandering & gedragsverandering	Yes, namely... (not required): Argue their social and civic responsibilities as global citizens, Discuss an understanding and profound appreciation of social and cultural diversity, Critically reflect on their own value systems, identify gaps in knowledge and skills, and be open to changing their mind. This includes the ability to give and receive constructive and effective feedback. Shape their own learning process: Articulate their own strengths and what, how and where they can best contribute to change. Propose ways to instigate sustainable social change and lead and influence others in various academic and non-academic settings. Construct decisions, actions and products based on the assessment of the ethical implications for individuals, groups and the environment	Weet ik niet
Tilburg Universiteit – Global Management of Social Studies	Neutraal	X	X	X	X	X	Nee
University of Twente – Industrial Engineering and Management	Zeer belangrijk	Meer dan 1 EC, namelijk: 9 EC	Als apart vak: Ethics and Philosophy of Technology Als onderdeel van andere vakken: Bachelor thesis Jaarlijks	Ethische theorieën Beroepsethiek Bedrijfsethiek/ integriteit van de organisatie Moreel kompas & morele dilemma's Persoonlijke waarden	Kennisoverdracht Persoonlijke ontwikkelingen & zelfinzicht Attitudeverandering	Ja	Ja, maar staat (nog) niet 'geagen-deerd'
University of Twente – Management, Society and Technology	Zeer belangrijk	Meer dan 1 EC, namelijk: 8 EC direct, enkele EC's bij diverse onderzoeksvaardigheden	Als apart vak: Research and Ethics, Moral Leadership Als onderdeel van andere vakken Jaarlijks	Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Moreel kompas & morele dilemma's Persoonlijke waarden Integrity gap	Kennisoverdracht Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkelingen & zelfinzicht	Ja	Ja, maar staat (nog) niet 'geagen-deerd'

De twee opleidingen politicologie vinden educatie in ethiek en integriteit redelijk belangrijk. Bij deze opleidingen wordt de thematiek overwegend gedoceerd als onderdeel van anderen vakken, en er zijn concrete plannen om dit onderwijs te verbeteren. In Amsterdam varieert de mate waarin studenten in ethiek en integriteit worden onderwezen per opleiding en is het onbekend of het onderwijs is vastgelegd in leerdoelen. In Leiden wordt er meer dan 1 EC aan besteed, is het onderwijs niet vastgelegd in leerdoelen en ligt het accent op academische integriteit. Beide opleidingen besteden aandacht aan professionele integriteit en zijn gericht op kennisoverdracht; ontwikkelen integriteitsbesef en attitude- en gedragsverandering. In Leiden is het onderwijs daarnaast gericht op het ontwikkelen van praktische vaardigheden en op persoonlijke ontwikkeling en zelfinzicht.

Opleidingen Politicologie

Universiteit Opleiding	Belangrijk	Aantal EC	Apart vak / Geïntegreerd Hoe vaak	Inhoud	Educatie gericht op	Leerdoelen	Verbeteringen
Universiteit van Amsterdam – Politicologie, sociologie, antropologie, geografie en planologie	Redelijk belangrijk	Weet ik niet	Als onderdeel van andere vakken Verschilt per opleiding hoe vaak studenten onderwijs krijgen op het gebied van ethiek en integriteit	Professionele integriteit	Kennisoverdracht Ontwikkelen integriteitsbesef Attitudeverandering & gedragsverandering	Weet ik niet	Ja, er zijn concrete plannen
Universiteit Leiden – Political Science	Redelijk belangrijk	Meer dan 1 EC	Als onderdeel van een ander vak: Academic Skills Als onderdeel van een stage: For students who choose to conduct a research internship (optional) Through teaching students about non-plagiarism and academic conduct in nearly all courses.	Ethische theorieën Professioneel integriteit Morele identiteit & morele dilemma's Persoonlijke waarden	Kennisoverdracht Ontwikkelen praktische vaardigheden Ontwikkelen Integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling & zelfinzicht Persoonlijke ontwikkeling Attitudeverandering & gedragsverandering	Nee	Ja, er zijn concrete plannen

Bij de overige opleidingen wordt educatie in ethiek en integriteit redelijk (één keer) tot zeer belangrijk (drie keer) gevonden. Het onderwijs behelst 1 tot 6 EC, is vastgelegd in leerdoelen, en er bestaat initiatief voor verbeteringen. Bij twee opleidingen is ethiek en integriteit onderdeel van andere vakken en komt de thematiek jaarlijks terug, bij één opleiding betreft het een apart vak dat eenmalig wordt gegeven en bij één opleiding betreft het een combinatie hiervan. Bij alle vier de opleidingen komen ethische theorieën, het aanleren van een moreel kompas en morele dilemma's aan de orde. Bij drie opleidingen worden beroepsethiek, bedrijfsethiek/integriteit van de organisatie, professionele integriteit, persoonlijke waarden en morele identiteit behandeld. De integrity gap maakt bij twee opleidingen deel uit van het onderwijsaanbod. Het onderwijs is bij alle vier de opleidingen gericht op het ontwikkelen van integriteitsbesef, Kennisoverdracht, praktische vaardigheden, het ontwikkelen van een moreel karakter en persoonlijke ontwikkeling en zelfinzicht worden door drie opleidingen genoemd. Twee opleidingen noemen ook nog attitude- en gedragsverandering.

Overige Opleidingen

Universiteit Opleiding	Belangrijk	Aantal EC	Apart vak / Geïntegreerd Hoe vaak	Inhoud	Educatie gericht op	Leerdoelen	Verbeteringen
Tilburg University – Data Science	Zeer belangrijk	Meer dan 1 EC, namelijk: 5 EC	Als een apart vak: Data Science Ethics Als onderdeel van andere vakken: Data Challenges, Understanding the Information Jaarlijks	Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Bedrijfsethiek/ integriteit van de organisatie Moreel kompas & morele dilemma's Persoonlijke waarden	Kennisoverdracht Praktische vaardigheden ontwikkelen Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling & zelfinzicht Ontwikkelen moreel karakter	Ja: Leerdoelen data science ethics: recognize and describe societal and ethical issues surrounding data science; describe the theories of data determinism and value-sensitive design, identify conflicts between these theories, and take a reasoned position on how to resolve these conflicts; recognize and describe the main lines of major contemporary theories of ethics, and be able to apply these theories to evaluate practices in data science and the uses of "big data"; recognize, analyze, and describe major value concepts relevant to data science and how they can be implemented in technology and institutional design; recognize, analyze, and describe traditional values in science and the ethics of science, and how these traditional values encounter conflicts in the context of data science; develop well-reasoned positions in the societal and ethical debates surrounding data science in different domains of application; use research tools to investigate societal and ethical debates surrounding data science, and be motivated to do so.	Ja, hiertoe is ook al initiatief genomen
Vrije Universiteit Amsterdam – Criminologie	Zeer belangrijk	1 EC	Als onderdeel van andere vakken: Methoden en Technieken, Project Criminologie, Onderzoek vaardigheden in de Criminologie, Preventie en Bestrafing, Encyclopedie, Inleiding Psychologie Jaarlijks	Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Moreel kompas & morele dilemma's Morele identiteit Persoonlijke waarden Integrity gap	Kennisoverdracht Praktische vaardigheden ontwikkelen Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling Ontwikkelen moreel karakter Attitudeverandering & gedragsverandering	Ja	Ja, hiertoe is ook al initiatief genomen
Universiteit Leiden – Security Studies	Zeer belangrijk	Meer dan 1 EC	Als onderdeel van andere vakken: alle vakken Jaarlijks	Ethische theorieën Beroepsethiek Professionele integriteit Bedrijfsethiek/ integriteit van de organisatie Moreel kompas & morele dilemma's Morele identiteit Persoonlijke waarden Integrity gap	Kennisoverdracht Praktische vaardigheden ontwikkelen Ontwikkelen integriteitsbesef Persoonlijke ontwikkeling & zelfinzicht Ontwikkelen moreel karakter Attitudeverandering & gedragsverandering	Ja	Ja, hiertoe is ook al initiatief genomen
Vrije Universiteit Amsterdam (opleiding niet bekend)	Redelijk belangrijk	Meer dan 1 EC, namelijk: 6 EC	Als een apart vak: Business Ethics Eenmalig	Ethische theorieën Bedrijfsethiek/ integriteit van de organisatie Moreel kompas & morele dilemma's Morele identiteit	Ontwikkelen integriteitsbesef	Ja	Ja, er zijn concrete plannen

TRANSPARENCY
INTERNATIONAL
Nederland

Transparency international Nederland

Mauritskade 64
1092 AD Amsterdam

E-Mail: communicatie@transparency.nl

Website: www.transparency.nl

Facebook: www.facebook.com/transparency.nl

Twitter: <https://twitter.com/transparencynl>

LinkedIn:
<https://www.linkedin.com/company/transparency-international-nederland/>